

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma I hüququnda

BƏDƏLOVA GÜNEL ŞAMİL qızının

«Kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər : i.e.n., dos. Kərimov A.M.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri: i.e.n., dos. Cəfərli H.A.

BAKİ - 2014

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlilinin nəzəri əsasları	
1.1. Kommersiya bankının aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin iqtisadi mahiyyəti və onların təsnifatı.....	8
1.2. Kommersiya bankının aktivlərinin və öhdəliklərinin təhlilinin nəzəri əsasları.....	27
1.3. Kommersiya bankının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin informasiya mənbəyi.....	31
II Fəsil. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
2.1. Kredit qoyuluşlarının strukturunun və ssuda əməliyyatlarının təhlili.....	36
2.2. Bank ssudaları ilə təmin olunmanın və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin təhlili.....	42
2.3. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi.....	49
III Fəsil. Kommersiya bankının passiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Kommersiya bankının öhdəliklərinin ümumi xarakteristikası...	58
3.2. Depozit əmanətləri üzrə ödəmələrin vaxtında aparılmasının və tamlığının təhlili.....	63
3.3. Depozitlərin saxlanması problemi və mütləq ehtiyatlara ayırmaların təhlili.....	73
Nəticə.....	75
İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Banklar müasir pul təsərrüfatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm yer tutur və onların fəaliyyəti təkrar istehsalın tələbləri ilə sıx əlaqədardır. Bankların yerinə yetirdiyi funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə ölkənin maliyyə sisteminin sabilliyinin, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı bölmələrinin və sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunmasına istiqamətlənmişdir. Kommersiya banklarının əsas vəzifəsi bütün pul axınını və ilk növbədə, kredit vəsaitlərinin hərəkətini tənzimləmək, ölkənin maliyyə ehtiyatlarının daha səmərəli istifadəsini və kapitalın milli iqtisadiyyatın qoyulan vəsaitdən maksimum gəlir əldə olunmasını təmin edən sahələrə yönəldilməsini təmin etməkdir.

Müasir şəraitində dinamik inkişaf etmək və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün kommersiya bankların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə əksər kommersiya təşkilatların yeni olan funksional xidmətlər - bazarın tədqiqi ilə məşğul olan marketinq xidməti, yenilikləri öyrənən və sınaqdan keçirən innovasiya xidməti, yeni şəraitdə bank-ların maliyyə fəaliyyətinin təhlilini, qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını həyata keçirən, habelə investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirən maliyyə xidməti və s. təşkil edilməkdədir. Münasibətlərin dinamik inkişafı şəraitində forma və iqtisadi məzmununa görə yeni forma, hal və əməliyyatlar, bank xidmətlərinin orijinal növləri yaranır. Bununla əlaqədar bank fəaliyyətinin idarə olunmasının üsul və metodları mürəkkəbləşir və intensivləşir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kommersiya banklarının fəaliyyəti yalnız Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş normativ və tələblər nöqtəyi nəzərindən deyil, eləcə də onların ölkədə kiçik, orta və iri biznesin inkişafında payının səviyyəsinə əsasən qiymətləndirilməlidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, kommersiya bankları ölkənin iqtisadi inkişafının maliyyə əsasını təşkil etməlidir. Bank sisteminin gələcək inkişafı bank əməliyyatlarının və xidmətlərinin siyahısının genişləndirilməsini, müştərilər və bankların özləri üçün xərclərin minimallaşdırılmasını, göstərilən maliyyə xidmətləri və verilən kreditlər üzrə məqbul uçot dərəcələrinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bank sistemində mühüm risklərin aradan qaldırılması məqsədi ilə kreditlərin qaytarılmasını təmin edən müxtəlif forma və metodlardan geniş istifadə olunmalıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin yuxarıda göstərilən və digər istiqamətlər üzrə bu və ya digər əsaslandırılmış qərarın qəbul edilməsi üçün müvafiq informasiyanın olması vacib şərtidir. Belə informasiyalar əsasən dəqiq və çevik uçot və hesabat sistemində formalaşır. Həmin sistemin informasiyası kommersiya banklarının həyata keçirdikləri əməliyyatların səmərəliliyinin və onun bankın maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlili, bank əməliyyatlarının idarə olunması və bunun əsasında operativ, taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə oluna bilər. Kommersiya banklarının apardıqları aktiv və passiv əməliyyatlarının məqsədə uyğunluğu və səmərəliliyi, maliyyə resurslarının mövcudluğu, onların yerləşdirilməsi və istifadə olunması onların üç balans elementinin - aktivlər, kapital və öhdəliklərin əsasında müəyyən olunan maliyyə vəziyyətində əks etdirilir.

Kommersiya banklarının maliyyə hesabatlarının sözü gedən elementləri-nin uçotunun prinsipləri, qaydası və prosedurları Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilmişdir. Beləliklə, prinsiplərin, qaydaların, metodların və prosedurların məcmusu olan milli mühasibat uçotu standartlarının informasiyası əsasında kommersiya banklarının həyata keçirdikləri müxtəlif aktiv və passiv əməliyyatların onların maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlilinin metodologiyası və metodikası, göstəricilər sistemi işlənib hazırlanır. Bu zaman balans elementlərinin uçotu və təhlili metodologiyaları arasında birlik və ya qarşılıqlı bağlılıq olmur. Bu hal kommersiya

banklarının gəlirlər və xərclər üzrə maliyyə hesabatının digər elementləri üzrə də müşahidə olunur.

Tədqiqat göstərir ki, bütövlükdə, kommersiya banklarının fəaliyyətinin idarə olunması və təhlili üçün informasiyanı formalaşdıran mövcud uçot sistemi bank sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini dürüst və obyektiv qiymətləndirməyə, kommersiya banklarının resurslarından istifadə dərəcəsini, onların likvidlik və ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini müəyyən etməyə imkan vermir. Ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə müvafiq uçot metodikası yoxdur, kommersiya banklarının fəaliyyətinin ayrı - ayrı istiqamətləri və seqmentləri üzrə xərclərin və nəticələrin uçotu və təhlilinin metodoloji bazası çox zəifdir. Bütün bunlar bankların aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin təhlili və idarə olunmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən, həmin əməliyyatların maliyyə nəticələrini dürüst müəyyən etməyə imkan verən metodlarının işlənilib hazırlanması zəruri etmişdir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan aktual problemlərə prinsipcə yeni yanaşma və onların həllinin vacibliyi dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini, onun aktuallığını, predmetini, obyektini, tədqiqatın məzmununu və onun əsas istiqamətlərini şərtləndirmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Kommersiya banklarının həyata keçirdikləri müxtəlif əməliyyatların və onların bankın maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlil məsələlərinə dair nəşrlər azdır. Bəzi ədəbiyyatlarda və tədqiqat işlərində Azərbaycanda kommersiya bank sisteminin qurulması və inkişafının ümumi problemləri nəzərdən keçirilmişdir.

Qeyd olunan məsələlər üzrə A.D.Şeremetin, İ.A.Blankın, L.Q.Batrakovanın, İ.T.Balabanovun, R.S.Sayfulinin, V.V. Kovalyovun və b., eləcə də respublikanın iqtisadçı alimləri M.M.Bağırovun, Z.Məmmədovun, S.Y.Müslümovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, N.M.İsmayılovun, R.N.Kazımovun, V.M.Quliyevin, Q.Rzayevin və digərlərinin nəzəri və metodiki fikirlərinə istinad edilmişdir. Bununla belə, kommersiya bankla-

rının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müasir dövrdə onun həyata keçirdiyi əməliyyatların təhlilinin müxtəlif aspektlərinin yenidən işlənməsi vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin və onların bankın maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirmək məqsədi ilə onun metodikasının təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilərək həll edilmişdir:

- kommersiya banklarının balans elementlərinin mahiyyəti və xüsusiyyətini açmaq, onların tanınması /tanınmanın dayandırılması meyarlarını müəyyən etmək;

- maliyyə uçotu sistemində və hesabatında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin təsnifatını dəqiqləşdirmək;

- kommersiya banklarının aktivlərinin və öhdəliklərinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə təklifləri hazırlamaq;

- kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə onların aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın predmetini kommersiya banklarının həyata keçirdiyi aktiv və passiv əməliyyatlardır.

Tədqiqatın obyekti qismində respublikanın kommersiya bankları götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Aparılmış tədqiqat nəticəsində kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili metodikasının kompleks təkmilləşdirilməsinə imkan verən nəticələr əldə edilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliklərini əks etdirən mühüm nəticələr aşağıdakılardır:

- kommersiya bankları sisteminə uyğun olaraq aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin mahiyyəti və tanınma meyarları dəqiqləşdirilmişdir;

- kommersiya banklarında onların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla uçot və hesabatın təşkil edilməsi üçün ümummetodoloji prinsiplərdən, qayda və standartlardan istifadə olunması əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının balansında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin təsnifatının gələcək dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yanaşmalar irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlilinin mövcud metodikası qiymətləndirilmiş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğunun və onların bankın maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar dissertasiya işində əsaslandırılmış metodoloji və metodiki yanaşmalar kommersiya banklarının fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi üzrə əsaslandırılmış operativ və taktiki idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün etibarlı və dürüst informasiya əldə etməyə imkan verəcəkdir.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. Kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlilinin nəzəri əsasları

1.1. Kommersiya bankının aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı

Müasir şəraitdə kommersiya bankları bazar iqtisadiyyatının aparıcı həlqəsi hesab olunur: onlar pul vəsaitlərinin iqtisadiyyatın bir sahəsindən digər sahəsinə, pul vəsaitinin artıqlıq təşkil edən sahəsindən onun çatışmazlığı hiss olunan sahəyə yenidən bölgüsünü təmin edir. Kommersiya bankları eyni zamanda, kredit–maliyyə funksiyasını həyata keçirir–müvəqqəti sərbəst pul vəsaitini (əmanətləri) bir yerə cəmləyir və kreditlər formasında onların müvəqqəti istifadəsini təmin edir, müəssisələr, təşkilatlar, digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında qarşılıqlı ödəmə və hesablaşmalarda vasitəçilik missiyasını həyata keçirərək ölkədə pul tədavülünü tənzimləyir.

Kommersiya bankları mövcud qanunvericilik əsasında aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirir:

- əmanətlərin (depozitlərin) cəlb edilməsi, borcalanların razılaşma əsasında kreditlərin verilməsi;
- müştərilərin və müxbir-bankların hesablarının aparılması;
- müştərilərin və müxbir-bankların tapşırıqları ilə hesablaşmaların aparılması;
- investisiya vasitələrinin sahiblərinin və sərəncamçıların tapşırığına əsasən kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi;
- öz vəsaitləri hesabına müştərilərin tapşırığına əsasən maliyyələşmənin aparılması;
- müştərilərə və müxbir banklara kassa xidməti;
- ödəmə sənədlərinin və başqa qiymətli kağızların (çeklərin, akreditivlərin, veksellərin, səhmlərin, istiqrazların) buraxılışı;
- ödəmə sənədlərinin, digər qiymətli kağızların alınması, satışı, saxlanması və onlarla əməliyyatlar;

- üçüncü şəxs əvəzindən verilən, icrasının pul forması nəzərdə tutulan havadarlıq, zəmanət və digər öhdəliklərin verilməsi;
- xarici valyutanın təşkilatlardan və vətəndaşlardan alınması və onlara satılması;
- qiymətli metalların, qiymətli təbii daşların, həmçinin onlardan hazırlanmış əşyaların alqı-satqısı;
- beynəlxalq bank praktikasına uyğun olaraq qiymətli metalların hesablara və əmanətlərə cəlb edilməsi, yerləşdirilməsi və digər əməliyyatların aparılması;
- müştərilərin tapşırığına əsasən vəsaitlərin cəlb edilməsi, yerləşdirilməsi, qiymətli kağızların idarə edilməsi ilə bağlı trust əməliyyatların yerinə yetirilməsi;
- lizinq əməliyyatlarının aparılması;
- bank və müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;
- öz ölkəsinin bank qanunlarının və lisenziya ilə icazə verdiyi digər əməliyyatların yerinə yetirilməsi.

Bütövlükdə Azərbaycanda iki səviyyəli bank sistemi formalaşmışdır. Birinci səviyyəyə Mərkəzi bank, eləcə də «Beynəlxalq Bank» aiddir. Mərkəzi Bank dövlətin emissiya valyuta siyasətini tənzimləyir, ölkənin valyuta–ehtiyat sisteminin mərkəzi hesab olunur. Aşağı səviyyəyə kommersiya bankları (investisiya, əmanət, ipoteka, istehlak krediti, sahə) daxildir. İnvestisiya fondları, sığorta şirkətləri, pensiya fondu, lombardlar və d. bura daxildir.

Bütün kommersiya bankları, daha doğrusu, onların resursları ölkə qarşısında duran cari və strateji məsələlərin həll edilməsi üçün istifadə olunur:

- onlar iqtisadi və sosial inkişafı təmin edir və stimullaşdırır;
- inflyasiyanın tənzimlənməsində iştirak edir;
- ölkənin ödəmə balansının tənzimlənməsində iştirak edir.

Kommersiya banklarının «aldıqları» və «satdıqları» pul vəsaitləri onların əsas məhsulları hesab olunur. Pul əmtəəsinin «alqı» və «satqı»

prosesində malların (həm istehsal, həm də istehlak xarakterli) hərəkəti baş verir. Pul vəsaitini cəlb edərək banklar öz kreditorları qarşısında müəyyən öhdəliklər götürür, sonra həmin resurslar «əmtəə» formasında digər hüquqi və fiziki şəxslərə satılır. Bu halda onlar toplanmış pul məbləqlərinin sahibi, daha doğrusu kreditorlar qismində çıxış edirlər. Verilmiş kreditlərin müqabilində onlar borc faizi formasında əlavə gəlir əldə edirlər.

Kommersiya banklarının əsas təyinatı və funksiyaları, kreditlərin verilməsi və digər bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» AR Qanunu, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» AR Qanunu ilə tənzimlənir. Kommersiya bankı hər şeydən əvvəl əmanət formasında pul vəsaitlərini cəlb edən, onları qaytarmaq, təcililik, ödənişli, «zəmanət» şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirən kredit təşkilatı olmaqla hüquqi və fiziki şəxslər üçün bank hesabı açır və həmin hesablar üzrə əməliyyatlar aparır. Kredit verməzdən əvvəl hər bir kommersiya bankı resurs cəlb edir, daha doğrusu, borcluya çevrilir. Belə resurslara xüsusi kapital, müştərilərin pul vəsaitləri (hesablaşma hesabı, depozitlər, əmanət payları), kommersiya bankının özü tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar (istiqrazlar, səhmlər, veksellər, depozit sertifikatları və başqaları), AR MB–dan alınmış kreditlər, digər kommersiya banklarından alınmış kreditlər və depozitlər aid edilir. Həmin resursların formalaşması kommersiya bankının müvafiq hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında öhdəliklərinin yaranması ilə şərtlənir. Qiymətli kağızların (səhmlərin) emissiyası yolu ilə pul vəsaitlərinin cəlb olunması kommersiya bankının öz səhmdarları qarşısında öhdəliklərinin yaranmasıdır. Bu halda kommersiya bankı hüquqi şəxs kimi səhmdarlar-iştirakçılar (kreditorlar) qarşısında borclu qismində çıxış edir. Beləliklə, resursların cəlb olunmasının əsas kanallarından biri səhm buraxılışı (və ya səhm buraxmadan) yolu ilə xüsusi kapitalın formalaşdırılmasıdır. Səhmdarlar–iştirakçılardan pul vəsaitlərinin və digər növ əmlakın daxil olması kommersiya bankının səhmdarlar–iştirakçılar qarşısında dividendlərin/gəlirlərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində «öhdəliklər» anlayışının məzmunu ətraflı açıqlanmış, onun yaranması və ödənilməsi ilə əlaqədar hüquqi əsaslar şərh olunmuşdur. Həmin məəcəlləyə görə «... bir şəxs (borclu) digər şəxsin (kreditorun) xeyrinə müəyyən hərəkət etməyə borcludur...»(2, s.204). Bu anlayış əsasən hüquqi xarakter daşıyır. Belə ki, məsələn, depozitlər və ya əmanət payları üzrə müştərilərə faizlərin ödənilməsi üzrə öhdəliyi bir şəxsin (kommersiya bankı–borclunun) digər şəxsə (kreditotlara–depozit əmanət hesablarının sahiblərinə) müqavilə şərtlərinə müvafiq olaraq hesablanmış faiz məbləğinin mütləq köçürməsi kimi müəyyən etmək olar, kreditorlar (depozit əmanət hesablarının sahibləri) borcludan öz öhdəliklərini yerinə yetirməyi tələb etmək hüququ vardır. Hüquqi müqavilə üzrə kommersiya bankı tərəfindən rususların cəlb edilməsi və sonradan müəyyən faizlə onların geri qaytarılmasını şərtləndirən öhdəliklər maliyyə öhdəliyi adlanır. Beləliklə, tərəflər (kommersiya bankı-borclu və kreditorlar) arasında bağlanmış müqavilə kommersiya bankının öhdəliklə-rinin yaranmasının hüquqi əsasını təşkil edir.

İqtisadi nöqteyi nəzərdən, öhdəlik – kommersiya bankının digər hüquqi və fiziki şəxslərdən aldığı kreditlərlə (borc vəsaitləri) şərtlənən pul (və ya digər) aktivlərinin gələcəkdə dövriyyədən çıxmasıdır. Öhdəliyin mahiyyətinin iqtisadi mövqedən şərh olunması hüquqi keyfiyyət alır, çünki həmin şərh, daha doğrusu, bu anlayış icrası başlanmamış müqavilə üzrə öhdəliyi özündə əks etdirmir. Həmin vaxt kəsiyində kommersiya bankları aldıkları pul vəsaitlərini gəlir, daha doğrusu, mənfəət əldə etmək məqsədi ilə istifadə edəcəkdir. Beləliklə, aldığı kredit üzrə kommersiya bankının Mərkəzi Bank qarşısında öhdəlikləri eyni zamanda aktivlərin- pul vəsaitlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir ki, həmin aktivlər gələcəkdə kommersiya bankına iqtisadi fayda gətirəcəkdir.

Əgər, Mərkəzi Bankdan alınmış kreditlər kredit vermək, qiymətli kağızlar əldə etmək və digər oxşar məqsədlər üçün istifadə olunursa, bu halda bəzi növ aktivlər, məsələn, pul vəsaitləri digər aktivlərə – verilmiş kreditlərə

(debitor borcları), maliyyə qoyuluşlarına, investisiyaya və i.a. çevrilir. Bu, aktivlərin yeni quruluşunun formalaşması deməkdir:

Bir növdən digər növə çevrilərək aktivlər kommersiya bankına iqtisadi fayda gətirir. Eyni zamanda, Mərkəzi Bankdan alınmış kreditlər üzrə köçürmələr edilməli və müəyyən faizlər ödənilməlidir. Ödənmə müddətindən asılı olmayaraq alınmış kreditlər üzrə ödənilmiş faizlər kommersiya bankının xərcləri hesab olunur. Deməli, iqtisadi nöqteyi nəzərdən kommersiya bankının özünün kreditorları qarşısında öhdəlikləri bir tərəfdən ona gəlir gətirən aktiv kimi, digər tərəfdən onun xərc maddələri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bir qayda olaraq, kommersiya bankları öz müştəriləri ilə real mövcud resurslar həddində işləyirlər. Başqa sözlə, kommersiya bankları bütün əməliyyatları özlərinin müxəbir hesablarında olan vəsait qalıqları çərçivəsində həyata keçirirlər. Xüsusi əməliyyatların (investisiya, ipoteka və başqaları) həyata keçirilməsinin mümkünlüyü passivlərin strukturu ilə ciddi şərtlənir ki, bu da banklardan öz resurslarının formalaşması mənbələrinin seçilməsi zamanı şəraitin ciddi təhlil olunmasını tələb edir. Deməli, resursların axtarılması və onların gəlirli sahəyə yönəldilməsi problemi meydana çıxır.

Kommersiya bankları müəssisələr arasında ödəmələrdə, müəssisələrə, əhaliyə kreditin verilməsində vasitəçilik edir, təsərrüfat subyektlərində yığıcı stimullaşdırır, qiymətli kağızlarla əməliyyatları həyata keçirirlər. Kredit resurslarına tələbatı nəzərə alaraq onlar müəssisələrdə toplanmış əmanətləri maksimum cəmləməli və cari istehlakın məhdudlaşdırılması, öz müştəriləri üçün çevik depozit siyasəti əsasında vəsaitlərin toplanmasının daha səmərəli stimullarını formalaşdırmalıdırlar. Kommersiya bankları həmçinin hesablar və müştərilərin tapşırığı ilə qiymətli kağızların alqı-satqısı yolu ilə maliyyə brokeri funksiyasını da həyata keçirə bilər. Əgər kommersiya bankları investor rolunda çıxış edərsə, bu halda onlar qiymətli kağızların buraxılışının, öz adından və öz hesabına onların alqı-satışının təşkili ilə məşğul olurlar.

Öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün hər bir müəssisə, təşkilat müəyyən resurslara - material, əmək və maliyyə resurslarına malik olmalıdır.

Həmin resurs növləri uçotun, hesabatın və iqtisadi təhlilin obyektləridir. Lakin mühasibat uçotu, hesabatı və təhlil sistmində onlar iqtisadi resurslar anlayışı altında birləşir. Görkəmli amerikan iqtisadçıları Pol A.Samuelson və Vilyem D.Nordxausa görə resurslar «...istehsal prosesində şirkətin istifadə etdiyi mallar və ya xidmətlərdir». Daha sonra fikirlərini inkişaf etdirərək yazırlar: «Resursların mənasının digər termini istehsal amilləridir. Onları üç əsas kateqoriyaya bölmək olar: torpaq, əmək və kapital» (24, s.51). Maraqlıdır ki, onlar kapital resurslarına digər malların hazırlanması üçün istehsal olunmuş uzun müddətə istifadə olunan malları aid edirlər. Göründüyü kimi, müəlliflər kapitalı yalnız uzunmüddətli amortizasiya olunan aktivlər kimi nəzərdən keçirirlər. Deməli, onların tərifində pul vəsaitləri, qeyri maddi aktivlər, qiymətli kağızlar və müasir müəssisənin sahib olduğu digər resurslar öz əksini tapmamışdır.

Akademik V.İ.Vidyapin və akademik Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi altında 2004-cü ildə Moskva şəhərində nəşr olunmuş «İqtisadi nəzəriyyə (siyasi iqtisad)» adlı dərslikdə istehsal amili «...istehsalın imkanlarına və nəticəliliyinə həlledici təsir göstərən xüsusi ilə mühüm element və ya obyekt» kimi səciyyələndirilmişdir (35, s.127). Marksizm nəzəriyyəsinə əsaslanaraq onlar iki qrup istehsal amillərini fərqləndirirlər: şəxsi və maddi. Şəxsi amil qismində işçi qüvvəsi- əməyin fiziki və intellektual qabiliyyəti götürülür. Sözü gedən dərslikdə maddi amilə məcmu istehsal vasitələri- torpaq və kapital aid olunur. İstehsal amillərinə eyni zamanda sahibkarlıq bacarığı, informasiya və ekoloji amillər də daxil edilir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir fikri formalaşdırmaq olar ki, resursların iqtisadi nəzəriyyədə verilmiş təsnifatı mühasibat balansını tərtib etməyə və kommersiya müəssisəsinin maliyyə vəziyyətini təhlil etməyə imkan vermir. Burada kapital və uzunmüddətli amortizasiya olunan vasitələr ilahiləşdirilmişdir. Kapitalın mahiyyəti yalnız əsas vəsaitlərlə şərtləndirilmişdir. Belə hesab edirik ki, müəssisənin resurslarına yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı qeyri maddi aktivlər, pul vəsaitləri və onların

ekvivalentləri, digər hüquqi şəxslərdən alınmış qiymətli kağızlar, debitor borcları və müəssisənin sərəncamında və nəzarətində olan digər iqtisadi resurslar da aid edilməlidir.

İqtisadi nəzəriyyədə «aktivlər» termini çox az istifadə olunur, gələcəkdə gördüyümüz kimi, «iqtisadi resurslar» termininin sinonimidir. İqtisadi nəzəriyyə üzrə ədəbiyyata tənqidi yanaşsaq da, eyni zamanda demək olar ki, xüsusi və ya uçot üzrə ədəbiyyatlarda bütün iqtisadi terminlərin, o cümlədən, «resurslar», «aktivlər», «kapital», «öhdəliklər» termininin dəqiq tərifı verilmişdir. Məsələn, «Bank işi» dərş vəsaitində kommersiya banklarının resursları «...bankın sərəncamında olan və aktiv əməliyyatların aparılması üçün istifadə olunan xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin məcmusu» kimi əks etdirilmişdir (19, s. 183). Bu tərifdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, kapital (xüsusi vəsaitlər) və öhdəliklər (cəlb olunmuş vəsaitlər) müəllif tərəfindən resurslar kimi qəbul edilir ki, bu da MHBS-da verilmiş tərifə uyğun deyildir. Sözü gedən ədəbiyyatda «aktivlər», «kapital», «öhdəliklər» terminlərindən istifadə olunsa da onların məzmunu açıqlanmamışdır. Bununla yanaşı, kommersiya təşkilatlarının, o cümlədən kommersiya banklarının bütün uçot və hesabat sistemi yuxarıda qeyd olunan anlayışlar və terminlərin əsasında qurulmuşdur. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin maliyyə təhlili haqqında da eyni fikir söyləmək olar.

Əlbəttə, dəqiq və məntiqi ciddi tərif vermək o qədər də asan deyildir. Buna baxmayaraq, informasiyanın formalaşdığı elementlərin (obyektlərin) açıqlanması verilmədən rəşional və səmərəli uçot və hesabat sistemi tərtib etmək, təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin hərtərəfli təhlilini və qiymətləndirilməsini aparmaq mümkün deyildir. Tədqiq olunan obyektin mahiyyətinin dəqiq müəyyən olunması obyekt haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının metodologiyasının və metodlarının qurulması və işlənilib hazırlanması üçün vacibdir. Hər bir sistem nəyi ölçməyi müəyyən etməlidir. Bu, bütünlükdə və tam olaraq mühasibat uçotuna da şamil olunur. Mühasibat uçotu aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin

ölçülməsi ilə əlaqədardır. Həmin elementlərin ölçülməsi konkret təsərrüfat subyektinə təsir göstərən təsərrüfat əməliyyatlarının başa çatması prosesində baş verir. Uçot və hesabat elementlərinin ölçülməsi üçün ümumi prinsiplər, standartlar, metodlar və prosedurlar işlənib hazırlanır. Əgər yuxarıda sözü gedən elementlər obyektiv və etibarlı qaydada ölçülmürsə və ya qiymətləndirilmirsə, onda obyektiv olaraq kommersiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini müəyyən etmək və onun fəaliyyətini təhlil etmək mümkün olmayacaqdır.

Beləliklə, elementlər haqqında informasiyanın formalaşdırılması üçün iki problem həll olunmalıdır:

- 1) Hər bir elementin mahiyyəti və məzmununu düzgün açmaq;
- 2) Hər bir elementin, onun tərkib hissəsinin dəyərini etibarlı ölçməyə (qiymətləndirməyə) imkan verən metodoloji yanaşmalar və metodlar işlənib hazırlanmalıdır.

Həmin problemlər uçot, hesabat və təhlilin nəzəriyyəsinə və metodologiyasına aiddir. Lakin nəzəriyyə və metodologiya sabit qalmır, təsərrüfatçılıq şəraitinin, resursların idarə olunması forma və metodlarının i, qəbul edilən idarəetmə qərarlarının məzmunu və xarakterinin dəyişməsi səbəbindən dəyişilir. Bəzən biz əsassız və qeyri obyektiv olaraq keçmiş nəsil mühasibləri uçot və hesabatın ayrı-ayrı obyektlərinin mahiyyətinin düzgün açılmamasında, uçota alınan obyektlərin ilkin və qalıq dəyərinin düzgün müəyyən olunmamasında və i.a tənqid edirik. Mühasibat uçotu və hesabatın nəzəriyyəsi və metodologiyası məzmunu və forması daim dəyişən təsərrüfat həyatını, iqtisadi hadisələri və faktları qabaqlaya bilməz. Həmin vəziyyəti prof. Y.V.Sokolov daha yaxşı təsvir etmişdir. «Mühasibat uçotu» dərsləyinə yazılmış rəydə qeyd edir ki, əvvəllər «...mühasibləri yalnız prosedur problemi maraqlandırır: uçot registrində kolonkaları necə yerləşdirmək, ilkin sənədlərin və hesabatın təhvil verilməsi üçün hansı dövrü müəyyən etmək, kim kimə tabe olmalıdır və inventarizasiyanı necə aparmaq. İndi hər şey dəyişib, əsas problem pul vahidi kursunun tərəddüdüdür ki, buna görə bütün

dünyanın mühasibləri hər şeydən çox fikirləşirlər ki, bununla əlaqədar şirkətin öhdəlikləri necə müəyyən etsinlər və maliyyə vəziyyətini necə qiymətləndirsinlər» (17, s.761).

Biznesin, o cümlədən, bank sferasının beynəlmilləşdirilməsi prosesi pul resursları qoyuluşunun, onların tədavülü və maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsinin bütün mərhələlərində bütün iştirakçıların məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur. Müxtəlif ölkələrin və regionların iqtisadiyyatının inteqrasiyası prosesində yaranmış problemlər kommersiya şirkətlərinin və korporasiyalarının maliyyə vəziyyətini və onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən maliyyə informasiyasına yüksək tələb yaratmışdır ki, onların sırasında mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları ən əsas və etibarlı mənbə hesab olunur. Məhz mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı vasitəsi ilə maliyyə informasiyası ölçülür, işlənir və ötürülür.

Deyiləndən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, mühasibat uçotunun təşəkkülü və inkişafının tarixi prosesində müvafiq terminlər və metodlar işlənilib hazırlanmışdır ki, müasir uçot və hesabat sistemini onlarsız təsəvvür etmək mümkün olmazdı. Hətta, çəkinmədən demək olar ki, müasir biznesin anlayış aparatı uçot və hesabatın termin və anlayışlarına əsasən yaranmış və zənginləşmişdir. Həmin termin və anlayışlara «aktivlər», «kapital», «öhdəliklər», «gəlirlər», «xərclər» və b. aiddir. Həmin termin və anlayışsız resursları idarə etmək, ayrı-ayrı kommersiya strukturlarının və təşkilatlarının maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini, likvidlik dərəcələrini təhlil edib qiymətləndirmək mümkün deyil. Bütövlükdə yuxarıda qeyd olunan termin və anlayışsız mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması mənasızdır.

Təsadüfi deyildir ki, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə Komitə sözü gedən terminləri MHBS-nin Konseptual əsaslarını təşkil edən məsələlərin siyahısına daxil etmişdir. Göründüyü kimi, MHBS-nin Konseptual əsaslarına daxil edilən məsələlərin siyahısının, demək olar ki, əksər hissəsi maliyyə hesabatının elementləri, daha doğrusu, aktivlər, kapital,

öhdəliklər, gəlirlər və xərclər haqqında informasiyanın formalaşdırılması ilə əlaqədardır.

Müxtəlif ölkələrin uçot və hesabat sistemində yuxarıda nəzərdən keçirilən və digər fərqlər maliyyə hesabatının elementlərinin – aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin müxtəlif təriflərinin yaranması və istifadəsinə səbəb olmuşdur. Öz növbəsində, maliyyə hesabatı elementlərinin mahiyyəti və məzmunundakı fərqlər yuxarıda qeyd olunan ayrı–ayrı maddələrin tanınmasında müxtəlif meyarlardan istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Maliyyə hesabatı elementlərinin mahiyyəti və məzmununun eyni anlamı, onların tanınmasının eyni meyarları və ölçülməsi təhlil olunan şirkətin harada yerləşməsi və fəaliyyətindən, nə ilə məşğul olmasından asılı olmayaraq müəyyən iqtisadi qərarların qəbul olunması zamanı onun maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini birmənalı anlamağa və müəyyən etməyə imkan verərdi. Bu aydın həqiqətə baxmayaraq müxtəlif ölkələrdə maliyyə hesabatının müxtəlif elementlərinin mahiyyəti və məzmunu müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Hətta eyni ölkə daxilində uçot və hesabatın təşkili məsələlərini tənzimləyən müxtəlif təşkilatlar maliyyə hesabatı-nın eyni elementinin, o cümlədən aktivlərin məzmununu müxtəlif formada müəyyən edir. Belə ki, məsələn, ABŞ FASB (Financial Accounting Standards Board) SFAC 6-da (Statements of Financial Accounting Concepts) aktivləri əvvəlki təsərrüfat əməliyyatları və ya hadisələri ilə şərtlənən və təsərrüfat vahidinin nəzarət etdiyi obyektlərdən gələcəkdə gəlir gətirmək ehtimalı kimi müəyyən olunur. (29,s.285). ABŞ-ın ARB (Accounting Research Bulletin) 4№-li Qaydasında isə aktivlər «Resurslara aid edilməyən, köçürülməsi təxirə salınmış xərclər də (gələcək dövrlərin xərcləri) daxil edilməklə müəssisənin mühasibat uçotunun ümum qəbul olunmuş prinsiplərinə müvafiq olaraq tanınan və qiymətləndirilən iqtisadi resurslarıdır».

Göründüyü kimi, birinci tərifdə aktivlər iqtisadi resurslar kimi nəzərdən keçirilmir. Obyektdən gəlirlər isə aktiv kimi tanınır. Məlumdur ki,

gəlir aktivlərin istifadəsi nəticəsində yaranır. Digər tərəfdən, heç də hər bir aktiv gələcəkdə gəlir gətirmir. Şirkətin fəaliyyətində istifadə olunmayan obyektlər gəlir gətirə bilməz, deməli, aktiv kimi nəzərə alına bilməz. Nəzərdə keçirdiyimiz tərifdə aktivlərin tanınması və qiymətləndirilməsi haqqında da bəhs edilmir.

Fikrimizcə, ARB 4№-li Qaydasında verilən tərif aktivlərin mahiyyətini və məzmununu kifayət qədər açıqlayır, aktivlərin tərkibini müəyyən etməyə imkan verir. Lakin sonuncu tərifdə aktivlərin ən mühüm səciyyəsi – gələcəkdə iqtisadi fayda gətirmə qabiliyyəti haqqında fikir yoxdur. Gələcək iqtisadi fayda, hər şeydən əvvəl, aktivlərin birbaşa və ya dolayısı pul vəsaitlərinin gələcək artımını təmin etmək qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 23 iyul 2007-ci ildə təsdiq etdiyi «Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual əsasları»nda aktivin tərfi aşağıdakı kimi verilmişdir: «Aktiv– keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən nəzarət edilən, gələcəkdə iqtisadi fayda gözlənilən ehtiyatdır (resurs)» (5, s.8). Müqayisə üçün maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib olunmasının Prinsiplərində verilən tərfi əks etdirək: «Aktivlər– keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi şirkət tərəfindən nəzarət edilən, gələcəkdə iqtisadi fayda gözlənilən resurslardır» (4, s.45).

Göründüyü kimi, Konseptual əsaslarda verilmiş təriflə Prinsiplərdə verilmiş tərif fərqlənir. Hər iki tərifdə aktivlər resurslar kimi qəbul olunur ki, müəssisə və ya təşkilat gələcəkdə onlardan iqtisadi fayda gözləyir. Hər iki tərifdə qeyd olunur ki, aktivlər keçmiş hadisələrin nəticəsində yadıdır və ya meydana çıxır və onlar şirkət tərəfindən nəzarət edilir və ya idarə olunur. Fikrimizcə, həmin təriflərdə «idarəetmə» və «nəzarət» anlayışları müvafiq aktivlərin istifadəsindən iqtisadi fayda əldə etmək hüququ kimi istifadə olunur.

Aktivlər - əvvəlki dövrlərdə bas vermiş hadisələr nəticəsində bank tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə bank tərəfindən iqtisadi səmərə alınması

gözlənilən vəsaitlərdir. Hər bir bankın məqsədi, maksimum mənfəət əldə etməkdir. Bunun üçün banklar aktiv əməliyyatlardan istifadə edir.

Aktivdə əks olunan gələcək iqtisadi səmərə banka aşağıdakı yollarla daxil olur:

- aktiv, bank tərəfindən göstərilən xidmətlərdən ayrılıqda və ya digər aktivlərlə əlaqəli şəkildə istifadə olunduqda;
- aktiv, digər aktivlərlə mübadilə olunduqda;
- aktiv, öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunduqda;
- aktiv, bankın sahibləri arasında bölüşdürüldükdə.

Bir çox aktivlər, məsələn, əsas vəsaitlər fiziki formaya malikdir. Lakin fiziki forma, aktivin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün əsas deyil, belə ki, patentlər və müəlliflik hüququ fiziki formaya malik olmamasına baxmayaraq, aktiv hesab olunur, çünki bank tərəfindən onlardan gələcəkdə iqtisadi səmərə əldə etmək gözlənilir və nəzarət olunur. Həmçinin mülkiyyət hüququnun olması da aktivin mövcudluğu üçün birinci dərəcəli hesab edilmir. Belə ki, əgər bank əldə olunması gözlənilən mənfəətə nəzarət edərsə, icarə olunan əmlak da aktiv kimi tanınır. Bankın aktivləri əvvəlki dövrlərin əməliyyatları və digər hadisələr nəticəsində yaranır.

Yaranmış xərclər və yaradılmış aktivlər arasında sıx əlaqə mövcuddur, lakin bunlar uyğun olmaya da bilər. Belə ki, bank xərc həyata keçirdikdə, nəzərdə tutulur ki, bu xərc gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi güdür, lakin bu o demək deyil ki, aktiv kimi tanınan obyekt yaranmışdır. Həmçinin müvafiq xərclərin istisna olması, maddənin aktiv kimi tanınmasına mane olmur və mühasibat balansında tanına bilər. Hər bir bank mühasibat balansında aparılan aktiv əməliyyatların xarakterinə əsaslanaraq, qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlər ayrı-ayrılıqda təsnifləşdirilir.

Aktivlər aşağıdakı hallarda qısamüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilir:

- aktiv satılmaq üçün saxlanıldıqda və ya bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulduqda;

– aktiv əsas etibarı ilə kommersiya məqsədləri üçün və ya qısa vaxt müddətində saxlanıldıqda və hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində realizə edilməsi nəzərdə tutulduqda;

– aktiv istifadəsi üzrə heç bir məhdudiyyət olmayan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalenti hesab edildikdə.

Bütün digər aktivlər uzunmüddətli aktivlər kimi təsnifləndirilməlidir.

Bank aktiv və öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini əks etdirən ardıcılıqla və onların xarakteri üzrə qruplaşdıraraq mühasibat balansında əks etdirilir. Aktivin likvidlik göstəricisi, onun yüksək likvidli aktivə çevrilməsinə sərf edilən müddətə və bu zaman yarana bilən zərərə əsasən müəyyən edilir. Aktivlər aşağıdakı likvidlik kateqoriyaları üzrə təsnifləndirilir:

1. Yüksək likvidli aktivlər – bu kateqoriyaya milli və sərbəst dövrəli xarici valyutada olan nağd vəsaitlər, Azərbaycan hökuməti və Mərkəzi Bankı tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar, Mərkəzi Bankın nəzdində Azərbaycan əpoteka Fondunun buraxdığı təmin edilmiş qiymətli kağızlar, Mərkəzi Bankda saxlanılan normadan artıq məcburi ehtiyatlar, Mərkəzi Bankda, habelə bütün yerli banklarda və yüksək reytingə malik olan xarici banklarda olan müxbir hesablar, “overnayt” depozitləri aid edilir.

2. Orta likvidli aktivlər – bu aktivlərə banklararası bazarın qısamüddətli maliyyə alətləri, yerli və xarici banklarda, digər maliyyə institutlarında yerləşdirilmiş depozitlər, bank metalları, yerli bankların, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrinin hökumətlərinin və mərkəzi banklarının buraxdıqları qiymətli kağızlar, habelə investisiya reytinginə malik olan və repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kağızlar, müddəti 30 günədək olan kreditlər aid edilir.

3. Aşağı likvidli aktivlər - qısa müddət ərzində minimal zərərlə yüksək likvidli aktivə çevrilə bilməyən aktivlər aid edilir (orta likvidli aktivlərə aid edilən kreditlər istisna olmaqla verilmiş digər kreditlər, yüksək və orta likvidli

aktivlərə aid edilən qiymətli kagızlar istisna olmaqla digər qiymətli kagızlar, əsas vəsaitlər, digər hüquqi şəxslərdə iştirak payı və s.).

Mühasibat balansına aşağıdakı aktiv maddələr daxil edilir:

- nağd pul və digər ödəniş vasitələri;
- qızıl və digər qiymətli metallar;
- Mərkəzi Bankdakı hesablar;
- maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və avanslar;
- müstərilərə verilmiş kreditlər və avanslar;
- qiymətli investisiya kagızları;
- qeyri-maddi aktivlər;
- əsas vəsaitlər;
- digər aktivlər.

Aktivlər – bankın bütün kreditləri, investisiyaları, pul vəsaitləri və əmlak-kıdır (bank isində istifadə olunmayan əmlak da daxil olmaqla). Aktivlər standart və qeyri-standart aktivlər qrupuna bölünürlər. Standart aktivlər qrupuna "qənaətbəxş aktivlər" və "nəzarət altında olan aktivlər", qeyri-standart aktivlər qrupuna "qeyri-qənaətbəxş aktivlər", "təhlükəli aktivlər" və "ümitsiz aktivlər" aiddir.

Beləliklə, aktiv əməliyyatların nəticələri bankın balansının aktiv hissəsində əks etdirilir, bu göstəricilər əsasında bankın resurslarının yerləşdirilməsi xarakteri, onlardan istifadənin səmərəliliyi yoxlanılır və təhlil edilir. Aktivlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi bankın aktivlərinin keyfiyyətinin nəticələrinin sənədləşdirilməsidir. Qiymətləndirmə zamanı bütün riskli aktivlər, o cümlədən, bütün kreditlər təhlil olunur və onlara Aktivlərin təsnifləndirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması qaydalarına uyğun olaraq müvafiq reytinglər verilir (müvafiq təsnifləndirmə kateqoriyalarına aid edilir). Bank müntəzəm keçirilən qiymətləndirmənin köməyi ilə problemlı aktivlər üzrə risklərin

azaldılması üçün vaxtında lazımi tədbirlər görməli və kredit portfeli üzrə mümkün zərərləri minimuma endirməyə qadir olmalıdır.

Bank tərəfindən onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə öhdəliklərin idarə olunması ən azı aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- müxbir hesablardakı qalıqların monitorinqi;
- kreditləmə həcmnin monitorinqi;
- kredit portfelinin keyfiyyətinin monitorinqi;
- kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin monitorinqi;
- bankın qiymətli kağızlar portfelinin monitorinqi;
- repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kağızların monitorinqi;
- təminat qismində istifadə oluna bilən aktivlərin monitorinqi;
- likvidliyin adekvat səviyyədə saxlanması məqsədilə satıla bilən əsas və

digər qeyri-likvid.

«Gələcək iqtisadi fayda» anlayışının məzmunu açıqlanmalıdır. Prinsiplərdə göstərilmişdir ki, aktivlərdə təcəssüm tapmış iqtisadi fayda dedikdə pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinin axınına birbaşa və ya dolayıpotensial başa düşülür. İqtisadi fayda həmçinin pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinə konvertasiyası və pul vəsaitlərinin çıxımını azaltmaq qabiliyyəti formasını ala bilər.

Beynəlxalq təcrübədə, Prinsiplərdə və Konseptual əsaslarda öhdəliyin mahiyyəti demək olar ki, eyni şərh olunmuşdur.

Öhdəliyin tərifli maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib olunmasının Prinsiplərində «Öhdəlik – keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində yaranan, tənzimlənməsi özündə iqtisadi faydaya malik şirkətin resurslarının çıxması ilə nəticələnən cari borcudur» (4, s.145) kimi, Konseptual əsaslarda isə «Öhdəlik– keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində yaranan, örtülməsi müəssisənin iqtisadi faydanı özündə təcəssüm etdirmiş ehtiyatlarının (resurslarının) çıxmasına səbəb olan mövcud borcudur» (3, s.8) kimi verilmişdir.

SFAC 6– da öhdəlik (kreditor borcları) «əvvəlki əməliyyatların və ya hadisələrin nəticəsində yaranan, mövcud borc öhdəlikləri ilə şərtlənən aktivlərin gələcək verilməsi v əvə ya digər təsərrüfat vahidinə xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar gəlirlərin gələcək azalması ehtimalıdır» kimi müəyyən edilmişdir (29, s.285).

Fikrimizcə, sonuncu tərifdə öhdəliyin mahiyyəti daha dolğun şərh olunmuşdur. Belə ki, sözü gedən tərifdə öhdəliklərin örtülməsi aktivlərin verilməsi v əvə ya xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə gəlirlərin azalması kimi şərh olunmuşdur. Həmin tərifə görə öhdəlik yalnız aktivlərin verilməsi ilə deyil, xidmətlərin göstərilməsi ilə örtülə bilər. Digər tərəfdən, tərifdən göründüyü kimi gəlir öhdəliyin örtülməsi üçün aktivlərin verilməsinin mənbəyidir.

Əgər Prinsiplərdə öhdəlik şirkətin cari borcları kimi təqdim olunursa, MMUS–un Konseptual əsaslarında kommersiya təşkilatları üçün «cari borclar» anlayışı yoxdur və onun söz birləşməsi olan «hazırkı borclar» anlayışından isti-fadə olunmuşdur. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində və normativ sənədlərin-də, eləcə də MHBS–da yazılanlara əsasən öhdəliklər onların ödənilməsi konteks-tində nəzərdən keçirilir. Deyilənlər nəzərə alınmaqla, öhdəlik dedikdə digər hüquqi və fiziki şəxslərdən aktivlərin və ya xidmətlərin alınması nəticəsində yaranan və ödənilməsi müəssisənin gəlirlərinin azalması və ya iqtisadi faydanı özündə təcəssüm etdirən iqtisadi resurslarının çıxması ilə nəticələnən şirkətin borcları başa düşülməlidir. Öhdəliklər pul vəsaiti ilə ödəmək və ya onların ödənilməsi üçün adekvat dəyərə malik aktivlərin verilməsi və ya öhdəliklərin məbləğində xidmətlərin göstərilməsi, bir öhdəliyin digəri ilə əvəzlənməsi, qiymətli kağızların və ya idarəetmədə və qarşılıqlı razılaşma üzrə ödənilən borc məbləğində mənfəətdə iştirak hüququnun verilməsi yolu ilə idarə oluna və ödənilə bilər.

Aktivlərin və öhdəliklərin tanınması meyarlarını nəzərdən keçirməzdən əvvəl balansın üçüncü elementi olan kapitalın və ya xüsusi kapitalın mahiyyətini qısaca nəzərdən keçirək. Prinsiplərdə kapital «şirkətin

aktivlərindən onun bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra qalan pay» kimi müəyyən olunmuşdur (4, s.45). Kapitalın şirkətin aktivlərindən onun bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra qalan pay kimi müəyyən olunması onunla əlaqədardır ki, beynəlxalq təcrübədə həmişə kreditorlar təsisçilər (mülkiyyətçilər) qarşısında üstün hüquqa malikdir və qanunvericilik və hüquq normalarına görə onlara çatması məbləği tam almalıdırlar. Bu qayda dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Əksər hallarda kapital şirkətin xalis aktivləri adlanır. Və ya xalis aktivlər – şirkətin üzərində mülkiyyət hüququ olan aktivlərdir. Kapitalın fiziki konsepsiyasına görə kapital şirkətin əməliyyat qabiliyyətini və ya istehsal gücünü səciyyələndirir. Belə güc, məsələn, müəyyən dövr ərzində buraxılan məhsulun miqdarı ilə ölçülə bilər.

Hər bir kommersiya təşkilatının mühüm vəzifələrindən biri – mənfəət əldə edilməsi mənbəyinin saxlanmasıdır ki, belə mənbələrdən əsası kapitaldır. Deməli, uğurla inkişaf etmək üçün hər bir kommersiya təşkilatı xüsusi kapitalını qoruyub saxlamalıdır. Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtibi prinsipləri kapitalın saxlanması (qorunması) iki baza konsepsiyasını nəzərdə tutur: maliyyə və fiziki. Maliyyə konsepsiyasına görə kapital–şirkətin öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun aktivlərinin payıdır.

Aktiv və öhdəliklərin maliyyə hesabatının, daha doğrusu, mühasibat balansının elementləri kimi tanınması üçün kommersiya təşkilatları üçün maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtibi Prinsiplərində, eləcə də MMUS Konseptual əsaslarda tanınma meyarları müəyyən olunmuşdur. Prinsiplər və Konseptual əsaslara görə maliyyə hesabatı elementlərinin tanınmasının iki meyarı müəyyən olunmuşdur:

1) obyektə təcəssüm tapmış istənilən iqtisadi faydanın şirkət tərəfindən alınması və ya itirilməsi ehtimalı mövcuddur;

2) obyektin dəyərini və ya qiymətini dəqiq ölçmək mümkündür.

Uçot və hesabat sistemində təsnifləşdirmə idarəetmə və maliyyə qərarları-nın qəbul olunması üçün istifadə olunan informasiyanın qruplaşdırılmasını və uzlaşdırılmasını səciyyələndirir. Təsnifləşdirməyə böyük

önəm verərək amerika alim-nəzəriyyəçiləri E.S.Xendriksen və M.F. Van Breda yazır ki, «şirkətin resurslarının və öhdəliklərinin ayrı-ayrı kateqoriyalara bölünməsi maliyyə hesabatı istifadəçilərinin qəbul edəcəkləri ümumiləşdirilmiş uçot informasiyasının interpretasiya olunmasını təmin etmək üçün zəruridir» (29, s.293). Belə hesab edirik ki, informasiyanın təsnifləşdirilməsi uçotun nəzəriyyəsi və metodologiyasının mühüm məsələsidir.

Təhlil əsasən uçot və hesabatda aparılan təsnifləşdirilmənin əsasında aparılır, lakin zəruriyyət yarandıqda əlavə qruplaşdırmadan istifadə oluna bilər. Hesab edirik ki, informasiyanın daxili və xarici istifadəçilərin tələbatını ödəyə biləcək təsnifləşdirmə modeli hazırlanmalıdır. Təəssüf ki, bəzi müəlliflər, məsələn E.S.Xendriksen və M.F. Van Breda təsnifləşdirməni nəzərdən keçirərkən yalnız xarici istifadəçilərin tələbatını əsas götürürlər. Belə ki, onların fikrinə görə hesabatda informasiyanın təsnifləşdirməsi aşağıdakı məqsədlərə cavab verməlidir: kreditorlar üçün şirkətin ödəmə qabiliyyətini təqdim etmək; şirkətin təsərrüfat fəaliyyətini təsvir etmək; mühasibat uçotu prosesinin işıqlandırılması; qiymətləndirmə metodlarının təqdim olunması; şirkətin idarə aparatının fikrini anlamaq; pul vəsaitlərinin artımının proqnozlaşdırılması (29, s.293). Həmin müəlliflərin təsnifləşdirmənin hər bir məqsədinin məzmunundan belə aydın olur ki, belə təsnifləşdirmə əsasən xarici istifadəçilərin, o cümlədən, kreditorların tələbatının ödənilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

MHBS və MMUS-da aktivlər və öhdəliklər qısa və uzunmüddətli olmaqla təsnifləşdirilir. Bu onu göstərir ki, onların təsnifləşdirilməsinin əsasını mahiyyət və tanınma meyarları deyil, onların mövcudluğu (aktivlərin) və ödənilməsi müddəti (öhdəliklərin) təşkil edir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, aktivlər və öhdəliklər qısa və uzunmüddətli olmaqla qruplaşdırılması Prinsiplərdə və Konseptual əsaslarda nəzərdən keçirilmir, MHBS 1 və MMUS 1-ə müvafiq təsvil olunur. MMUS 1-in tamamilə MHBS 1 əsasında hazırlandığından biz əsasən MHBS 1-ə istinad edirik. Belə ki,

MHBS 1-də qeyd olunur ki, təşkilat özünün mühasibat balansında qısamüddətli və uzunmüddətli aktivləri, qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəlikləri ayrıca maddə də əks etdirməlidir. Bununla yanaşı, MHBS 1 qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərin və öhdəliklərin likvidliyi əsasında bölgünün aparılmasını da ehtimal edir (əgər belə bölgü daha etibarlı və əhəmiyyətli informasiyanın əldə olunmasını təmin edirsə).

Beləliklə, təşkilat aktivlərin və öhdəliklərin mühasibat balansında təsnifləş-dirilməsi üçün iki metoddan birini seçə bilər: a) mövcud olduğu (aktivlərin) və ödənilmə (öhdəliklərin) müddət üzrə; b) likvidlik dərəcəsi üzrə təsnifləşdirmə. Birinci metod dəqiq müəyyən olunmuş əməliyyat tskili gedişatında malların göndərilməsi (xidmətlərin göstərilməsi) ilə məşğul olan təşkilatlar üçün tövsiyə olunur. Göründüyü kimi, aktivlərin qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərə bölünməsi üçün MHBS 1-də «əməliyyat tsikli» termini nəzərdə tutulmuşdur ki, o, aktivlərin əldə olunması və onların pul vəsaitinə və ya onun ekvivalentinə çevrilməsi vaxtı arasında vaxt müddətini səciyyələndirir. Əgər adi əməliyyat tsiklini dəqiq müəyn etmək mümkün deyildirsə, onda onun davamiyyəti 12 ay təşkil edir.

İkinci metod maliyyə təşkilatlarında, o cümlədən, kommersiya banklarında tətbiq olunur. Həmin metoda əsasən, aktivlər və öhdəliklər likvidliyin yüksəlməsi və ya ödənilməsi qaydasında təsnifləşdirilə bilər. Bu onunla izah olunur ki, həmin təşkilatlar dəqiq müəyyən olunmuş əməliyyat tskili çərçivəsində malların göndərilməsi (xidmətlərin göstərilməsi) ilə məşğul olurlar. Həqiqətən də, kommersiya banklarında müştərilərdən-investorlardan pul daxil olmalarının, eləcə də tələb olunan əmanətlər və faizlər üzrə onların çıxmasının dəqiq qrafikini müəyyən etmək çətinidir. Eyni fikirləri kommersiya banklarının resurslarının yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatlar haqqında da demək mümkündür.

1.2. Kommersiya bankının aktivlərinin və öhdəliklərinin təhlilinin nəzəri əsasları

Aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin tərfi və tanınması meyarları ilə əlaqədar yuxarıda nəzərdən keçirilənlər maliyyə hesabatının qeyd olunan elementlərin dəyərini və iqtisadi faydanın daxil olması və çıxmasının həcmi müəyyən etməyə imkan vermir. Buna görə də, mühasibat balans elementlərinin nəzəri anlayışları və onların tanınması meyarları abstraktdır. Lakin, şübhəsiz ki, nəzəriyyə mühasibat balans elementlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında ümum metodoloji prinsiplərin, yanaşmaların və metodların işlənilib hazırlanması-na, eyni zamanda balans elementlərinin elmi əsaslandırılmasına və praktiki təsnifləşdirilməsinə imkan verir. Təsnifləşdirmə əsasında kommersiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mühasibat uçotunun aparılması üçün hesablar planı işlənir, maliyyə hesabatında aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin tərkibi və strukturu müəyyən olunur.

Maliyyə hesabatının bütün elementləri, o cümlədən, aktivlər, kapital və öhdəliklər hər şeydən əvvəl mühasibat uçotunun predmeti hesab olunur. Mühasibat uçotunun predmetinin və ya maliyyə hesabatı elementlərinin məzmunu, təyinatı və tərkibi sosial-iqtisadi həyatın, şirkətin fəaliyyət göstərdiyi ətraf mühitin dəyişməsi ilə dəyişir. Deməli, elementlərin uçotunun aparılmasının və hesabatın tərtib olunmasının metodologiyası, prinsipləri və metodları dəyişir.

Aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin mühasibat uçotu və hesabatı ilə əlaqədar metodologiyası özündə prinsiplər, standartlar, metodlar və qaydalar kompleksini səciyyələndirir ki, onlar vasitəsi ilə həmin elementlərin baş verməsi (yaranmaı), istifadəsi və çıxması (ödənilməsi) prosesində onlar haqqında informasiya formalaşır. Metodologiya və onun tərkib elementləri abstrakt anlayışdan konkret həcm və ya dəyərə çevrilir. Başqa sözlə, metodologiyanın köməkliyi ilə konkret elementlərin formalaşmasının qiyməti

və dəyərinin müəyyən edilməsi, həmin elementlərin hərəkəti ilə bağlı cari və gələcək iqtisadi faydanın daxil olması və çıxmasının ölçülməsi həyata keçirilir. Beləliklə, əgər nəzəri anlayışlar uçot və hesabatın predmeti və ya elementlərinin mahiyyətini açıqlayırsa, metodologiya onlar haqqında informasiyanın formalaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir.

Mühasibat balansının elementləri kommersiya banklarının fəaliyyətinin- onun aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, eləcə də onların müştəriləri- obyektiv və əsaslandırılmış qərarlar qəbul edən istifadəçilər üçün mühüm vasitədir. Yüksək rəqabət şəraitində kifayət qədər maliyyə resurslarının cəlb edilməsi imkanı, kommersiya banklarının uğurlu fəaliyyəti üçün onların düzgün istifadəsi maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyinin yaxşılaşmasında özünü göstərir. İstənilən kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin dürüst və obyektiv müəyyən edilməsi mühasibat balansının və digər hesabat formalarının informasiyasının keyfiyyətindən və miqdarından çox asılıdır. İnformasiya bazası ilə yanaşı metodiki üsul və metodlar təhlil üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, onların vasitəsi ilə mühasibat balansının elementləri qiymətləndirilir.

Qeyd edək ki, kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının smaliyyə-iqtisadi təhlilin obyektləri hesab olunur. Həmin təhlilin köməkliyi ilə kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının səmərəliliyi və onun bankın maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyətinə təsiri qiymətləndirilir və həmin əməliyyatların gələcəkdə yaxşılaşması üzrə təkliflər hazırlanır.

Məlumdur ki, mühasibat uçotu və hesabatı ilə müqayisədə maliyyə-iqtisadi təhlil üzrə beynəlxalq və milli standartlar mövcud deyildir. Hətta, həmin təhlilin əsasını təşkil edə biləcək vahid konsepsiya və ümummetodoloji prinsiplər belə yoxdur.

Tədqiqat göstərir ki, iqtisadi təhlil üzrə mövcud ədəbiyyatlarda bu sahədə konseptual əsaslar və prinsiplər üzrə hər hansı fikir və təklif mövcud deyildir, eyni zamanda sözü gedən məsələlərin nəzərdən keçirilməsi və tədqiq

olunmasına cəhd belə edilmir. Nəzəri–metodoloji aspektdə yalnız maliyyə–iqtisadi təhlilin metod və üsulları geniş müzakirə olunur, həmin təhlilin aparılması üçün müxtəlif metodlar, üsullar və göstəricilər sistemi işlənib hazırlanır.

Bununla əlaqədar belə bir sual ortaya çıxır: kommersiya təşkilatlarının, o cümlədən bankların fəaliyyətinin maliyyə–iqtisadi təhlilinin aparılmasının ümum qəbul olunmuş standartlarını hazırlamaq mümkündürmü? Fikrimizcə, maliyyə hesabatının vahid beynəlxalq (milli) standartları əsasında formalaşan informasiya maliyyə–iqtisadi təhlilin əsas mənbəyi olsa da, maliyyə–iqtisadi təhlilin vahid standartlarını hazırlamaq mümkün deyildir.

Bunun mümkünsüzlüyü onunla izah olunur ki, maliyyə–iqtisadi təhlilin aparılması zamanı istifadəçilərin məqsədləri müxtəlif olduğundan işlərin məqsədi, xarakteri və istiqaməti də müxtəlif ola bilər və müxtəlifdir. Belə ki, məsələn, əgər istifadəçinin – kommersiya bankının müştərisinin məqsədi yalnız bankın ödəmə qabiliyyəti və likvidliyinin müəyyən olunması təşkil edirsə, bu halda müvafiq likvidlik əmsalları hesablanmalı və aktivlərin likvidlik dərəcəsi və ya bankın cari faizləri ödəmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün qısamüddətli dövr üçün bankın ödəmə qabiliyyəti müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə borcların ödənilməsi mənbələri müəyyən edilir və yaxın aylarda pul axınlarının hərəkəti proqnozu tərtib olunur. Digər kommersiya bankına kredit verən kommersiya bankı kredit qaytarma qabiliyyəti dərəcəsi üzrə qiymətləndirmə aparır, eləcə də kreditləşmənin bütün dövrü üçün pul axınlarının hərəkəti proqnozunu və maliyyə nəticələrini hesablayır və ya təqdim olunmasını tələb edir.

Kommersiya bankının müsbət və zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün həmin bankın maliyyə hesabatının tam, kompleks təhlili istifadəçinin məqsədini təşkil edə bilər. Qeyd olunan misallar təsdiq edir ki, müxtəlif məqsədlər üçün təhlilin vahid prinsiplərini və standartlarını müəyyən etmək mümkün deyildir. Yalnız qarşıya qoyulmuş məqsədlərə əsasən müvafiq metodika qəbul və tətbiq oluna bilər, göstəricilər sistemi hazırlana bilər.

Ümum qəbul olunmuş standartların hazırlanmasının mümkünsüzlüyünün digər səbəbi kommersiya təşkilatlarının, o cümlədən kommersiya bankının fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi təhlilinin üsulları, metodları və göstəricilər sistemi ilə bağlı alim-analitiklər arasında vahid fəhi və baxışların olmamasıdır. Hətta, təhlilin ümum qəbul olunmuş metod və üsullarının mövcudluğu şəraitində belə bu və ya digər göstəricinin hesablanması üsulu ilə bağlı fikir ayrılığı özünü göstərir. Eyni fikri maliyyə-iqtisadi təhlilin nəticələrinin interpretasiyası və qiymətləndirilməsinə də şamil etmək olar. Ümum qəbul olunmuş metod və ya mühasibat balansının eyni maddəsi üzrə hesablanmış konkret göstəricinin müx-təlif istifadəçilər tərəfindən interpretasiyası müxtəlif olacaqdır. Deməli, həmin istifadəçilər tərəfindən qəbul olunmuş iqtisadi qərarlar da eyni olmayacaqdır. Müqayisə üçün deyək ki, mühasibat uçotu və hesabatı sistemində hər hansı bir element üzrə informasiyanın formalaşdırılması üçün tanınma meyarlarının və qiymətləndirmə metodlarının miqdarı məhduddur.

Lakin qeyd olunan dəlillər maliyyə-iqtisadi təhlilin ümum qəbul olunmuş metodoloji prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasına cəhd edilməsinin mənasız olmasına əsas vermir. Belə prinsiplər təlimat xarakteri deyil, təvsiyəçi və ya pozitiv xarakter daşmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotu və hesabatının ümummetodoloji prinsipləri mahiyyət etibarı ilə təvsiyəçi xarakter daşıyır, daha doğrusu, onlar maliyyə uçotu və hesabatı çərçivəsində informasiyanın formalaşdırılmasının ümumi qaydalarını təvsiyə edir. Pozitiv xarakterli ümum qəbul olunmuş metodoloji prinsiplərin məqsədi obyektiv və əsaslandırılmış maliyyə qərarlarının qəbul olunması üzrə sübutların gücləndirilməsidir. Həmin məsələlərin öyrənilməsi bu dissertasiya çərçivəsində nəzərdən keçirilmir, ona görə də onlar iqtisadi təhlilin nəzəriyyəsinin predmeti hesab olunur.

Mühasibat balansının elementləri haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının mühüm şərti onların təsnifləşdirilməsidir. Əlbəttə, təsnifləşdirmə daha çox praktiki məsələlərə aiddir, nəzəri və metodoloji istiqamətlərin

öyrənilməsi təsnifləşdirmənin praktiki problemlərinin daha məqsədli həll olunmasına imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq dissertasiya işinin növbəti bölməsində aktiv və öhdəliklərin təsnifləşdirilməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmaları nəzərdən keçirək.

1.3. Kommersiya bankının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin informasiya mənbəyi

Mühasibat (maliyyə) hesabatı təşkilatın hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyəti və onun təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemi olmaqla mühasibat uçotu məlumatları əsasında müəyyən olunmuş formalarda tərtib edilir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: iştirakçıların borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investorları təşkilatın inkişaf perspektivi, maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya maraqlandırır.

Dünya ölkələrində mühasibat uçotu və hesabatının inkişafı təcrübəsi göstərir ki, hesabatın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ümumqəbul edilmiş prinsiplər və onlara olan ümumi tələblər mövcuddur. Hal - hazırda dünyanın əksər ölkələri, o cümlədən Azərbaycan da həmin əsas tələbləri qəbul etmişdir. Mühasibat hesabatının tərkibi, məzmunu, ona olan tələblər və digər metodiki qaydalar «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18.06.2005-ci il tarixli 139 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standart-larının tətbiqi üzrə Proqram»a, kommersiya təşkilatları üçün 1 sayılı «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 2 sayılı «Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına

(Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 5 sayılı «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» Milli Mühəsibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 3 sayılı «Cari mənfəət vergisi üzrə» Milli Mühəsibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 29.12.2007-cı il tarixli İ-130 sayılı əmri) uyğun təşkil edilməlidir.

İstənilən turizm şirkətlərinin hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatı formasında tərtib edilmiş mühəsibat balansında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlanmalıdır (minimal tələb olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Balansda belə informasiyanın verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində prioritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin monitorinqinin əhəmiyyətliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşıqlıq, tamlıq, dürüslülük, əhəmiyyətlik, neytrallıq, müqayisəlilik aid edilir (4).

Mühəsibat (maliyyə) hesabatı informasiya istifadəçiləri üçün açıq və əldə olunması mümkün olduğundan tam və dürüst olmalıdır. Hesabatın tamlığı və analitikliyi bütün əhəmiyyətli məlumatları özündə əks etdirən əsas hesabat formalarının formatlaşdırılması ilə, eləcə də hesabatın əsas göstəricilərində bəzi vermiş ciddi dəyişikliklərin məraiti və səbəblərini,

onların xarici və daxili dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqəsini açıqlayan mərhələlər və əlavələrlə təmin olunur. Bu isə hesabat informasiyasını təhlil üçün hazırlayan təhlilçi və ya menecer tərəfindən həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı mərhələsində rəqabətə davam gətirmək və gəlirlə işləmək üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasını, tərkib və formalaşma mənbələri baxımından kapitalın səmərəli strukturunu təmin etmək lazımdır. Uçot məlumatları istifadəçilərinin müəssisənin biznes fəaliyyəti ilə bağlı əlavə informasiya əldə etmək cəhdləri, maliyyə hesabatlarının təhlili və müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əsaslandırılmış və real qərarların qəbul olunmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Maliyyə hesabatını təhlil etmək- onun maddələrini interpretasiya etmək, hər bir maddənin həcmi və çəkisini müəyyən etmək, digər hesabatlarla və əvvəlki illərin hesabatları ilə müqayisə etmək deməkdir (5).

Mühasibat (maliyyə) hesabatı təşkilatın hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyəti və onun təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemi olmaqla mühasibat uçotu məlumatları əsasında müəyyən olunmuş formalarda tərtib edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: işgüzar tərəfdaşları borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investorları təşkilatın inkişaf perspektivi, maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya maraqlandırır.

İstənilən kommersiya bankının hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatı formasında tərtib edilmiş mühasibat balansında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlanmalıdır (minimal tələb olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Balansda belə informasiyanın

verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində prioritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin monitorinqinin əhəmiyyətliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşıqlıq, tamlıq, dürüslülük, əhəmiyyətlik, neytrallıq, müqayisəlilik aid edilir (5).

Mühasibat (maliyyə) hesabatı informasiya istifadəçiləri üçün açıq və əldə olunması mümkün olduğundan tam və dürüst olmalıdır. Hesabatın tamlığı və analitikliyi bütün əhəmiyyətli məlumatları özündə əks etdirən əsas hesabat formalarının formatlaşdırılması ilə, eləcə də hesabatın əsas göstəricilərində baş vermiş ciddi dəyişikliklərin şəraiti və səbəblərini, onların xarici və daxili dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqəsini açıqlayan şərhlər və əlavələrlə təmin olunur. Bu iş hesabat informasiyasını təhlil üçün hazırlayan təhlilçi və ya menecer tərəfindən həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirmək və gəlirlə işləmək üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasını, tərkib və formalaşma mənbələri baxımından kapitalın səmərəli strukturunu təmin etmək lazımdır. Uçot məlumatları istifadəçilərinin müəssisənin biznes fəaliyyəti ilə bağlı əlavə informasiya əldə etmək cəhdləri, maliyyə hesabatlarının təhlili və müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əsaslandırılmış və real qərarların qəbul olunmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Maliyyə hesabatını təhlil etmək- onun maddələrini interpretasiya etmək, hər bir maddənin həcmi və çəkisini müəyyən etmək, digər hesabatlarla və əvvəlki illərin hesabatları ilə müqayisə etmək deməkdir (6, s.241).

Beləliklə, hesabatın təhlili prosesində qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq bir sıra müstəqil, lakin sıx qarşılıqlı əlaqəli məsələlər həll edilir:

- ✓ təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- ✓ təşkilatın potensial imkanlarının və onun resurslarından istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;

- ✓ təşkilatın investisiyaya obyektiv tələbatının əsaslandırılması; təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılması.

- ✓ mühasibat (maliyyə) hesabatını təhlil edərək istifadəçilər hər şeydən əvvəl hesabat formalarının mütləq göstəricilərini müəyyən edir və onların analitik işlənməsi vasitəsi ilə nisbi göstəricilərin - maliyyə əmsallarının hesablanması və təhlilini aparırlar.

Konseptual əsaslarda, daha doğrusu, maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib olunmasının Prinsiplərində müəyyən olunmuşdur ki, maliyyə hesabatının məqsədi şirkətin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər haqqında informasiyanın təqdim olunmasıdır. Bu informasiya iqtisadi qərarların qəbul olunması zamanı geniş əhatəli istifadəçilər üçün zəruridir (4).

II Fəsil. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

2.1. Kredit qoyuluşlarının strukturunun və ssuda əməliyyatlarının təhlili

Kommersiya bankının balansının aktiv və passivi bir-birilə sıx əlaqəlidir. Banklar kredit bazarına çıxaraq, qiymətli kağızları alaraq və sataraq, müştərilərə müxtəlif növ xidmətlər göstərərək banklar öz passivlərinin vəziyyətinə daima nəzarət edir, sərbəst resursların mövcudluğuna, depozitlərin tələb olunması müddətlərinə, cəlb edilmiş kapitalların həcminə diqqət yetirirlər. Əgər resursların daxil olması ləngiyirsə bank aktiv əməliyyatlar sahəsində öz siyasətinə baxmalı, sərfəli təkliflərdən imtina etməli, verilməmiş kreditlərin müəyyən hissəsini örtməli, qiymətli kağızları realizə etməli və i.ə.

Aktiv və passiv əməliyyatlar arasında əlaqələr çox mürəkkəbdir. Əgər resursların dəyəri artırsa, onda bank marjı aşağı düşür, mənfəət azalır və nəticədə bank öz işlərini normal vəziyyətə gətirmək üçün kapitalın daha səmərəli sahəyə yönəldilməsini təmin etməlidir. Beləliklə, əgər passivin təhlili bankın resurslarının təhlilini əhatə edərsə, aktivlərin təhlili həmin resurslardan istifadə olunması istiqamətlərinin təhlilini təşkil edir.

Aktiv əməliyyatlar mühasibat balansının aktivinə təsir göstərən əməliyyatlar olub, bu əməliyyatlar nəticəsində bankın xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri gəlir əldə edilməsi məqsədilə və ya bankın fəaliyyətinə ümumi şərait yaradılması məqsədilə müxtəlif istiqamətlərə sərf edilir. Passiv əməliyyatlar bankın xərclərini müəyyən etdiyi halda aktiv əməliyyatlar bankın gəlirliliyini müəyyən edir. Lakin bankın aktivləri sırasında birbaşa gəlir gətirməyən aktivlər də mövcuddur ki, bu da bankın fəaliyyəti üçün mütləq şərtidir. Belə ki, aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsində hədəf mənfəətliliklə yanaşı eyni zamanda likvidliyin təmin edilməsi, qanunvericilik tələblərinə riayət edilməsi, risklərin ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə səmərəli bölüşdürülməsidir. Bu

zəruriyyətdən irəli gələrək banklar vəsaitlərinin bir qismini gəlirsiz və ya çox az gəlirli istiqamətlərdə yerləşdirməli olurlar. Bu baxımdan məqsədinə görə aktiv əməliyyatları iki qrupa: likvidliyin zəruri səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən və mənfəət əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən əməliyyatlara bölmək olar.

Kommersiya bankının balansının aktivı üzrə onun resurslarının əməliyyat növləri üzrə bölüşdürülməsini nəzərdən keçirmək mümkündür. Bankın aktiv əməliyyatlarına kredit əməliyyatları (borcalanlara bank krediti şəklində vəsaitlərin verilməsi), investisiya əməliyyatları (bank vəsaitlərinin qiymətli kağızlara yerləşdirilməsi), kassa-hesablaşma əməliyyatları (müşətilərin hesablarına vəsaitlərin köçürülməsi, onların digər şəxslər qarşısında öhdəliklərinin bu hesablardan silinməsi və hesab-dan nağd vəsaitlərin götürülməsi), valyuta əməliyyatları (bankın valyuta bazarında həyata keçirdiyi əməliyyatlar) və digər əməliyyatlar daxildir.

Kommersiya bankı istənilən vaxt və müştərinin ilkin tələbinə görə tələb olunana qədər hesablarda olan əmanəti tam və ya qismən ona üdəməlidir. Bununla əlaqədar olaraq bankın kassasında daima müəyyən miqdarda nağd pul olmalıdır. Bütün müştərilərin eyni vaxtda öz əmanətlərini nağd olaraq götürmək üçün banka müraciət etməsi nəzəri cəhətdən az ehtimal olunsa da, praktiki olaraq hər şey mümkündür. Buna görə də belə üdəmələr üçün vəsaitlərin lazım olan hissəsi düzgün müəyyən olunmalıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bankda olan nağd pul ona heç bir gəlir gətirmir.

Kommersiya banklarının müştəriləri çeki verməklə hesab edirlər ki, həmin gün hesablara inkasso edilmiş məbləğlərlə kreditləşdiriləcəkdir. Lakin həmin hesabların ödənilməsi faktiki olaraq ikinci və ya hətta üçüncü gün həyata keçirilir. Kommersiya bankının müxəbir banklarda və ya MB-da cari hesablardakı qalıqlağın ümumi məbləği ona gəlir gətirmir, nağd vəsait və inkassasiya prosesində olan çeklərlə birlikdə faizsiz qoyuluşlarda “dondurulmuş” hesab edilir. Kommersiya banklarının onların resurslarının

qalan hissəsi üçün maksimum mümkün gəlir əldə etmək cəhdi həmi şəraitlə şərtlənir. MB kommersiya banklarının “mütləq ehtiyalar” hesabına vəsaitlərin normativ yayındırılması üçün tədbirlər həyata keçirildiyindən bu bankların öz kredit əməliyyatlarını azaltmağa məcbur edir.

Xəzinədarlıq vekselləri – dövlətin təminatı altında ölkə xəzinədarlığının 91 gün müddətinə dövrüyyəyə buraxdığı veksellərdir. Vekselləri onların qüvvədə olduğu müddətdə bir əldən digərinə keçə bilən, bu zaman onların qiyməti ödənmə müddətinə qalan günlərin miqdarına əsasən hesablanır. Kommersiya bankları sığorta ehtiyatları kimi müəyyən xəzinədarlıq veksellərinə malik olur. Yayındırılmış vəsaitlərin orta hesabla 8-15%-i bank tərəfindən xəzinədarlıq veksellərinin alınmasına yönəldirilir.

Kredit əməliyyatlarına aşağıdakılar daxildir:

1. Tələb olunana qədər kreditlər və ya ödənilməsinin zəruriliyi haqqında qabaqcadan xəbərdar edilən qısamüddətli kreditlər.

2. Müştərilərin kreditləri və digər hesablar. Bankın ümumi gəlirlərinin əsas mənbələri bu bölmə üzrə keçir. Kreditlərin əsas hissəsi borclunun dövrüyyə kapitalının yaradılması və tamamlanmasına, məğəssisələrin, təşkilatların kreditləşdirilməsinə, eləcə də mənzil tikintisi üçün və s. istifadə edilir. Şəxsi adamlara çox da böyük olmayan məbləğdə kreditlər istehlak malların dəyərinin ödənilməsi üçün verilir. Bu kredit növləri daha riskli olduğu üçün onlara görə böyük faiz tutulur.

Digər aktivlərə türəmə, filial şirkət və firmaların səhmləri, bank binasının, avadanlıqların dəyəri və s. aiddir.

Kredit əməliyyatları – pul vəsaitləri məbləğlərinin verilməsi üzrə kreditor və borclu arasında müəyyən münasibətlərdir. “Banklar və bank fəlaiyyəti haqqında” qanuna əsasən banklar tərəfindən kreditlər müəyyən müddətə, qaytarma, ödənilmək və məqsədli şərtlər əsasında verilir.

Bankın kredit əməliyyatları iki qrupa bölünür:

✓ aktiv – bank ssuda verərək kreditor kimi çıxış etdikdə;

✓ passiv – müştərilərdən və digər banklarda pul vəsait cəlb edərək broclu kimi çıxış etdikdə.

Deməli, kredit əməliyyatlarının iki forması vardır: ssuda və depozitlər.

Kredit qoyuluşunun təhlil edilməsi zamanı vəsaitlərdən istifadənin məqsədi, həcmi və istiqamətləri öyrənilir. İlk növbədə kreditlərin ümumi məbləği (K_g) müəyyən edilir. Məcmu aktivlərdə faiz formasında gəlir gətirən ssuda aktivlərinin orta qalığının xüsusi çəkisini hesablamaq üçün ssuda aktivlərinin aktivlərin cəminə bölmək lazımdır. Bu nisbət kredit qoyuluşunun səmərəliliyini xarakterizə edir və məcmu aktivlərin 1 manatına düşən ssuda aktivlərinin orta qalığını göstərir. Nəzəri cəhətdən bu əmsalın 0,8 – dən yüksək olması kredit qoyuluşu sahəsində bankın fəaliyyətini müsbət qiymətləndirməyə imkan verir. Əgər həmin nisbət 0,8-dən az olarsa, onda bank ssuda aktivlərinin artırılması ilə aktivlərin strukturunu yaxşılaşdırmağa cəhd etməlidir. Ssuda əməliyyatları vaxta görə müqayisə oluna bilər, bu zaman artım tempinin yüksəlməsi bankın işinin qənaətbəxş olmasının göstərir.

Ssudaların orta qalığı məbləğlərinin dəyişməsinin dinamika da öyrənilməsi zəruridir. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə hesabat ilində ssuda aktivlərinin dəyişməsinə artım tempi ilə xarakterizə olunan göstərici (T_a) ilə müəyyən etmək olar:

$$T_a = \frac{\text{Hesabat dövründə ssuda aktivlərinin orta qalıq}}{\text{Ötən ilde ssuda aktivlərinin orta qalıq}} \times 100$$

Əgər $T_a > 100\%$ olarsa, onda bankın fəaliyyəti müsbət, $T_a < 100\%$ olduqda mənfi qiymətləndirilir.

Adətən ssuda aktivlərinin orta qalığının artım tempi məcmu kapitalın artım tempi ilə müqayisə edilir. Nisbət şəklində hesablanan bu göstərici ötmə əmsalı ($\Theta_{\bar{u}}$) adlanır:

$$\Theta_{\bar{u}} = \frac{\text{SSuda aktivlərinin artır tempi}}{\text{Məcmu aktivlərin artır tempi}}$$

Bu əmsal ssuda aktivlərinin artımının məcmu aktivlərin artımının neçə dəfə ötməsini göstərir. Əmsalın kəmiyyətinin vahiddən böyük olması kredit əməliyyatları sahəsində bankın aktiv işini xarakterizə edir.

Dəyərin dəyişməsi riskinə, müddətinə, likvidliyinə görə aktivlərin qruplaşdırılması aşağıdakı 2.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.1

Aktivlərin qruplaşdırılması meyarları

Aktiv	Dəyərin dəyişməsi riski	Müddət	Likvidlik
1. Səhmlər	yüksək	uzunmüddətli	orta/aşağı
2. İstiqarazlar	çox yüksək	-	-
3.Dövlət qiymətli kağızları	-	qısamüddətli, orta müddətli	yüksək, orta
4. Daşınmaz əmlak	orta/yüksək	uzunmüddətli	aşağı/orta

Aktiv və passivlər onların maya dəyərinə, dəyərinin dəyişməsi göstəricilərinə və ödənmə müddətinə görə qruplaşdırıla bilər. Yuxarıda göstərilən əlamətlər üzrə passiv və aktivlərin təhlili onların vaxta görə balanslaşdırılmasına nail olmaq üçün lazımdır (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2.

2012-ci il 1 iyul tarixinə resursların cəlb edilməsi müddətinin onların yerləşdirilməsi müddətinə uyğunluğunun təhlil (mln.man.)

Adı	Cəmi	o cümlədən					
		1 aya qədər	1-3ay	3-6 ay	6-12 ay	1-3 il	3 ildən yuxarı
Depozitlər	49000	12500	4000	7500	20000	5000	-
Başqa bank-ların borcları	80000	6000	5000	7000	12000	15000	35000
Əhalinin əmanəti	4000	1000	500	500	2000	-	-
Müəssisə, təşkilat və kooperativlərin vəsaitləri	82000	10000	9680	49200	12300	820	-
Yekunu	215000	29500	19180	64200	46300	20820	35000
Qısamüddətli	148000	2000	49000	25000	60000	12000	-

kreditlər							
Faktoring	10000	10000	-	-	-	-	-
Lizing	18000	-	-	-	-	1800	-
Uzunmüddətli kreditlər	35000	-	-	-	-	-	35000
Dövlət istiqarazları	5000	-	-	-	-	-	-
Müxbir hesabı	20000	20000	-	-	-	5000	-
Kassa	820	820	-	-	-	-	-
Digər bankla-raverilən kre-ditlər	-	-	-	-	-	-	-
Yekunu	236820	32820	49000	25000	60000	35000	35000
Çatışmazlıq (-)	-	-	-	39200	-	-	-
Artıqlıq (+)	21820	3320	29820	-	1370	14180	-

Aktivlər üzrə pul vəsaitlərinin daxil olmasının orta müddətinin ühdəliklərin örtürülməsinin orta müddətinə təqribən uyğun gəlməsi vacibdir. Bu məqsədlə aktiv və passivlər ödəmə və daxilolmalar formasında gələcək pul vəsaitləri axını nəzərə alınmaqla təhlil edilir.

Bankın fəaliyyətini təhlil edərkən onun xüsusi (borc) vəsaitlərinin yerləşdirilməsinin operativliyini xarakterizə edən səmərəlilik göstəricilərindən istifadə olunur:

$$E_{xB} = \frac{\text{Xüsusi vəsaitlər}}{\text{Kredit qoyuluşoyu}}$$

$$E_{vB} = \frac{\text{Cəlb edilmiş vəsaitlər}}{\text{Kredit qoyuluşoyu}}$$

Həmin əmsallar kapital qoyuluşunun hər manatına düşən xüsusi (cəlb edilmiş) vəsaitlərin həcmi göstərir.

Kreditləşdirmənin prinsiplərinin gözlənilməsinə nəzarət məqsədi ilə kreditin dövrünün plan və faktiki sürətinin rüblük müqayisəsi aparılır. Kreditin dövr sürətinin azalması müşahidə edildikdə müqavilə faizinə cərimə əlavələri tətbiq edilir.

1. Kreditin dövr sürəti (D_k) aşağıdakı düsturla müəyyən edilir.

$$D_k = \frac{\overline{CB} \cdot B}{CD}$$

Burada, $\overline{CB}$ - bank ssudası üzrə borcların orta qalığı, CD – ssudanın ödənilməsi üzrə dövriyyə, B – təhlil aparılan dövrdə günlərin miqdarını göstərir.

2. Rübə dövr sürəti aşağıdakı düstura əsasən planlaşdırılır:

$$D_{k_{plan}} = \frac{Rübe \text{ kreditin plan kecmi}}{Rübe borclarının ödənilməsinin plan üzrə dövriyyəsi} \times rübde iş günlərinin miqdarı$$

Kəsrin sürətini dövriyyə vəsaitləri balansından (plan) götürmək olar, məxrəc rüb üçün planlaşdırılmış satışın həcmi və digər planlaşdırılmış daxilolmalar əsasında formalaşır.

3. Kreditin faktiki dövrənı:

$$D_{k_{fak}} = \frac{Rübe kontokorrent üzrə debet qalıqlığı orta mebləğə}{Kontokorrent üzrə faktiki kredit dövriyyəsi} \times rübde iş günlərinin miqdarı$$

4. Ssudanın faktiki dövrənının plan dövrənindən kənarlaşması mütləq və nisbi ifadədə müəyyən olunur.

Bank ssudaları müxtəlif əlamətlərə - təyinatına, təmin olmanın mövcudluğu və xarakterinə, müddətinə, ödənmə metoduna, yaranma xarakterinə görə və s. təsnifləşdirmək olar.

Kredit növlərinin təhlili çərçivəsində ssuda əməliyyatlarının təmin olunması faizi haqqında məsələ nəzərdən keçirilməli və kreditlərin ümumi məbləğində təminatsız (blank) kreditlərin xüsusi çəkisi müəyyən edilməlidir. Belə təhlil kommersiya bankının real imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2.2. Bank ssudaları ilə təmin olunmanın və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin təhlili

Ssudaların verilməsi zamanı onların qaytarılmasının təmin olunması məsələsinə böyük diqqət yetirilir. Ssudanın qaytarılmasını təmin edən kredit verilməsi formalarından biri girov qoymaqla verilən kreditdir. Girov

əməliyyatları kommersiya, eləcə də ixtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilir. Əhali ilə girov əməliyyatlarını lombardlar həyata keçirir.

Girovun qiymətləndirilməsi bankın iqtisadi işinin mühüm tərkib hissəsidir. Girovun düzgün qiymətləndirilməməsi banka baha başa gələ bilər. Belə ki, girovun dəyərinin artırılması bank üçün riskin artmasına, azaldılması müştərilərin itirilməsinə səbəb ola bilər. Girov qismində təklif olunan əmlakın növü və keyfiyyəti, onun stailmasının mümkünlüyü, həmin əmlaka qiymətin dinamikası təhlilin obyektı olmalıdır. Ssudanın verilməsi zamanı iki amil nəzərdə saxlamaq lazımdır: ödənmə müddətinin uzadılması müştəri üçün ssudanın dəyərinin artmasına və eyni zamanda bank üçün ödəmə riskinin artmasına səbəb olur.

Girovla bağlı olaraq isə qeyd edilir ki, girovun dəyəri bankı kredit əməliyyatı üzrə dəyən zərərdən qorumaq üçün kifayət qədər olmalıdır. Lakin, götürülən girov kreditlərin qaytarılması üçün yeganə və əsas mənbə deyildir. Kreditin qaytarılması üçün əsas borcalanın sağlam maliyyə vəziyyəti və fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi pul vəsaiti olmalıdır. Qaydalarda girov götürüləcək hər bir əmlak növü üzrə dəyərin veriləcək kreditin məbləğinə olan nisbətinin məqbul əmsalları nəzərdə tutulmalıdır. Müvafiq qaydada müştərinin bankda saxlanmış depozitləri və ya dövlət qiymətli kağızları ilə təmin olunmuş kreditləri istisna olunmalıdır.

Bankların kredit portfelində vaxtı keçmiş kreditlərin olması təminatlı kreditlərin verilməsi və ya təminatlı kreditlərin verilməsində təminatla bağlı problemlərin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Bu problemlər əsasən girovun dövlət qeydiyyatından keçirilməməsi hallarında yaranmışdır. Belə ki, dövlət qeydiyyatından keçməyən girovun hüquqi qüvvəsi olmur. Bu cür girov hesabına kreditin qaytarılmasını yalnız məhkəmə vasitəsilə təmin etmək mümkündür. Dövlət qeydiyyatından keçmiş girov üzrə isə tələblərin ödənilməsi hüququ qanunvericiliyə görə məhkəmədən kənar qaydada təmin edilir. Bu halda girovsaxlayan onun tələbləri ödənilmədiyi təqdirdə girov

qoyulmuş qiymətliləri heç bir əlavə prosedur olmadan tələblərinin ödənilməsinə yönəldir.

Kreditlərin təminatlılığında girov predmeti kimi hansı qiymətlinin çıxış etməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Qiymətli kağızlar və ya qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəlikləri üzərində girov hüququ digər əmlak üzərində girov hüququna nisbətən əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir.

İnvestisiya əməliyyatlarından birbaşa səmərə dividend, faiz və ya qiymətli kağızın sonradan satılmasından mənfəət şəklində əldə edilir. Dolayı səmərə isə törəmə şirkətləri və ya asılı şirkətlər vasitəsilə bank tərəfindən nəzarət edilən bazar payının artırılması ilə əldə edilir. Bank hər hansı şirkətin idarə edilməsində iştirak edərək onun müştərilərinə təsir imkanı əldə edir. Bankın investisiya fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsi qiymətli kağızlar portfelinin formalaşdırılması və idarə edilməsidir. Qiymətli kağızlar portfeli bankın malik olduğu qiymətli kağızların məcmusudur. Qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi ayrılıqda deyil, ümumilikdə bankın aktiv və passivlərinin idarə edilməsi prosesinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir.

Verilmiş ssudaların təhlili zamanı blank kreditlərin yaranması səbəblərinə xüsusi fikir verilməlidir. Bank krediti bir qyada olaraq, qısa müddətə verilir. Bu zaman banklar borclu tərəfindən pulların dövriyyə kapitalı kimi istifadə olunmasında maraqlıdırlar, çünki, onlar nağd pul vəsaitinə tez çevrilirlər. Əgər kredit əmtəə-material ehtiyatlarının yaradılmasına istifadə olunursa, onda bank həmin ehtiyatların satılması imkanlarına diqqət yetirməlidir.

Kredit xidmətləri göstərmək bankların mühüm funksiyasıdır. Maliyyə vasitəçisi kimi çıxış etməklə banklar əmanətçilərdən alınmış vəsaitləri borcluların sərəncamına verir. Bu zaman əmanətçilər depozitlər üzrə faiz alır, borclular müəyyən müddətə böyük pul ssudalarında istifadə etmək imkanı əldə edir, bankın marağı marj formasında təmin olunur. Bank məhsullarının əsas növlərinin (depozitlər və ssudalar) qiymətinin daha dəqiq göstəricisi faiz

norması və ya faiz dərəcəsi (FD) hesab olunur və aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$FD = \frac{\text{Gelir}}{\text{Verilen kreditlerin (ssuda ve ya depozitler) hecmi}} \cdot 100\%$$

Adətən, faiz dərəcəsi illik faiz formasında göstərilir. Faiz dərəcəsinin artımı kreditin bahalaşmasının, düşməsi – ucuzlaşmasını əks etdirir. Kreditin dəyərinin dəyişməsi yalnız bank və müştəri üçün deyil, bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kreditin dəyərinin artması istehsalın genişləndirilməsi mənbələrini azaldır.

Ssudalar üzrə faizlər müqaviləyə müvafiq hesablanır. Kreditə görə kredit resursları üçün qiymətdir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I = \frac{\bar{a} \times i \times T}{100K}$$

$$\bar{a} = \frac{a_{1/2} + a_2 \dots + a_j + \dots + a_{m/2}}{m-1}$$

Burada, I – hesablanmış faizlərin həcmi, $\bar{a}$ - hesablardakı vəsaitlərin orta qalığı, a_j - bərabər aralıq vaxta (məsələn, hər ayın 1-nə) götürülmüş müvafiq dövrlərə vəsait qalıqları, $j=1,2,\dots,m$ (m -məlumatların miqdarı), i – kreditə görə faiz dərəcəsi, T – dövrdə günlərin miqdarı, K – ildə günlərin miqdarını göstərir.

Sadə faizlərin hesablanması üzrə artan ödəmə məbləği (S) iki elementin məbləğindən – ilk borc məbləği (P) və faiz məbləğindən ibarətdir:

$$S = P + I = P + P_{in} = P(1 + in)$$

Burada, i – faiz dərəcəsi, n - tam illərin miqdarı, $(1 + in)$ – artım hasili.

Əgər borc pulun götürüldüyü müddət günlə verilmişdirsə onda artım məbləği aşağıdakı şüurla hesablamaq olar:

$$S = P \left(1 + \frac{T}{K} i \right)$$

Burada, T – gün hesabı ilə müddətin davamiyyəti, K – ildə günlərin miqdarını göstərir.

Faiz siyasətinin təhlili prosesində artan faizlərin hesablanması və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotunun prinsiplərindən birinin mahiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, gəlir və xərclər, o cümlədən, hesabat dövrünə aid olan, lakin onun sonuna qədər alınmayan və ya ödənilməyən və ya gələcək dövrə keçirilən hesablaşmalar onların müəyyən olduğu dövrün hesabatında nəzərə alınmalıdır. Belə gəlir və xərclər artırılmış gəlir və xərclər adlanır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, artırılmış məbləğlər vaxtı ötmüş məbləğdən onunla fərqlənir ki, onların alınmasının müqavilə üzrə vaxtı hələ çatmamışdır. Ona görə də vaxtı keçmiş faizlər həmin maddə üzrə artan məbləğə daxil edilmir. Ümumi maliyyə hesabatının tərkibində “Artan faizlər” ssuda və depozitlər üzrə hesabat tarixinə toplanmış faizlərin təhlilini əks etdirir. Hər dəfə hesabda məbləğ dəyişdikdə hesabda məbləğ dəyişməyən ötən dövr üçün faiz rəqəmi (FR) hesablanır:

$$FR = \frac{\text{Məbləğ} \times \text{gün hesabi ilə dövrün davamiyyəti}}{100}$$

Hesablanmış müddət üçün faiz məbləğini müəyyən etmək üçün bütün faiz rəqəmləri toplanır və onların cəmi daimi bölənə (DB) bölünür:

$$DB = \frac{\text{İlde günlərin miqdarı}}{\text{İllik faiz dərəcəsi (\% - le götürülür)}}$$

Əgər faiz dərəcələri borc müddəti ərzində müxtəlif hesablanma intervallarında dəyişərsə onda artan məbləğ aşağıdakı formula üzrə müəyyən edilir:

$$S = P(1 + n_1 i_1 + n_2 i_2 + \dots + n_N i_N) \quad \text{və ya} \quad S = P \left(1 + \sum_{t=1}^{=N} n_t \cdot i_t \right)$$

Burada, N – faizlərin hesablanması intervallarının sayı, n_t – hesabamanın t intervalının uzunluğu, i_t = hesabamanın t intervalında sadə faiz dərəcəsini göstərir.

Bir qayda olaraq, sadə faizlər qısamüddətli maliyyə əməliyyatları üçün tətbiq edilir. Faizlər hesablandıqdan dərhal sonra ödənilməyən uzunmüddətli əməliyyatlar başqa yanaşma tələb edir. Onlar mürəkkəb faizlərin hesablanmasına əsaslanır:

$$S=P(1+i)^n$$

Sadə və mürəkkəb faizlər üzrə formulaların müqayisəsi praktiki baxımdan aşağıdakı nəticələrin formula edilməsinə imkan verir:

əgər $n>1$, onda $(1+ni)<(1+i)^n$

əgər $n=1$, onda $(1+ni)=(1+i)^n$

əgər $n<1$, onda $(1+ni)>(1+i)^n$

Müasir şəraitdə, bir qayda olaraq, faizlər il ərzində bir neçə dəfə kapitallaşdırılır. Müqavilə şərtlərində illik faiz dərəcəsi göstərilir ki, o, nominal dərəcə adlanır. Nominal dərəcə hər dövrdə həqiqətən hesablanan dərəcənin müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edir. Əgər nominal dərəcə j -yə bərabərdirsə, onda hər bir dövr üçün $j:m$ dərəcəsi (m -ildə neçə dəfə faiz hesablanmasını göstərir) üzrə hesablanır. Məsələn, $j=0,18$ (illiyin 18%-i) və faizlərin yarımilliklər üzrə hesablanması zamanı hər yarım il üçün dərəcə 0,09 ($0,18:2$), daha doğrusu 9% təşkil edəcəkdir.

Bu halda artan həcm aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$S=P(1+j/m)^{mn}$$

Səmərəli faiz dərəcəsi dedikdə il ərzində bir pul vahidindən əldə edilən real mənfəət başa düşülür. Başqa sözlə, səmərəli dərəcə il ərzində m dəfə faiz hesablandıqda nominal dərəcəyə ekvivalentdir. Əgər faizlər il ərzində m dəfə kapitallaşdırılırsa onda:

$$(1+i)^n=(1+j/m)^{mn} \text{ yazmaq olar.}$$

$$\text{Buradan, } i = (1+j/m)^m - 1$$

Bank ssudaları üzrə faiz dərəcələrinin səviyyəsi pul bazarındakı dəyişmələrdən asılı olaraq (pula tələbatla pul təklifi nisbətinin dəyişməsi) müəyyən edilir: əgər tələb və təklif eyni səviyyədədirsə baza faiz dərəcəsinə və

fazi marjının həcmi hesablaması mümkündür. Baza faiz dərəcəsi kommersiya bankları tərəfindən etibarlıq kompaniyalara, kreditödəmə qabiliyyətli müştərilərə və ya birinci dərəcəli borclulara verilən kreditlər üzrə ən aşağı faiz dərəcəsidir.

Aktivlərin idarə edilməsi zamanı tənzimlənməsi zəruri olan risk növlərindən biri də faiz riskləridir. Bu risklərin tənzimlənməsi bankın həm aktivlərinin, həm də passivlərinin idarə edilməsini özündə birləşdirir. Faiz risklərinin idarə edilməsinin bir neçə konsepsiyası mövcudur. Faiz marjası konsepsiyasına görə faiz marjası (aktivlərdən əldə edilmiş faiz gəlirləri ilə passivlər üzrə ödənilmiş faiz xərcləri arasındakı fərq) nə qədər böyük olarsa faiz riski bir o qədər az olar. Spread konsepsiyası çərçivəsində isə aktivlər və passivlər üzrə orta faiz dərəcəsi arasındakı fərq təhlil edilir. Spread göstəricisi faiz marjasından fərqli olaraq bank əməliyyatlarının gəlirliliyini deyil, bankın faiz siyasətini ifadə edir. Bu konsepsiyalar əsasən inflyasiyanın yüksək olduğu şəraitdə tətbiq edilir.

Banklar əldə etdikləri və ödədikləri faiz dərəcələri arasında böyük fərq müəyyənləşdirərək faiz risklərindən müdafiə olunurlar. Bu da müştərilər üçün kredit xərclərini artıraraq və depozitlər üzrə gəlirləri azaldaraq onların ödəniş qabiliyyətini azaldır və öz növbəsində bankın kredit riskini artırır. Riskin yaranma mənbələrini nəzərə alan və daha mürəkkəb riyazi hesablamalara əsaslanan GAAP metodunun tətbiqi ilə bu çatışmazlıqlar aradan qaldırıla bilər. Bu konsepsiya təsbit edilmiş və dəyişkən faiz dərəcəli aktiv və passivlərin nisbətinin təhlilinə əsaslanır və qısaməddətli zaman kəsimində faiz riskini idarə etməyə imkan verir. Bu konsepsiyaya görə bankın faiz riskinə məruz qalma səviyyəsi aktiv və öhdəliklərin strukturundan, yəni onların hansı hissəsinin faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas olmasından asılıdır. Bu baxımdan bankın bütün aktiv və passivləri faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas olan (təhlil edilən müddət ərzində faiz dərəcələrinin dəyişməsi onların gəlirliliyinə təsir göstərir), və həssas olmayan aktiv və passivlərə bölünür. Faiz marjası konsepsiyasından məlum olduğu kimi

mənfəətliliyin faiz dərəcələrinin dəyişməsinin mənfi təsirindən qorunması üçün bank xalis faiz marjasının müəyyən səviyyəsinin saxlanmasına cəhd edir.

Faiz gəlirlərinin təhlili zamanı bütövlükdə kreditlər üzrə və eləcə də, ayrı-ayrı kredit qrupu üzrə kredit əməliyyatlarının gəlirliyinin orta səviyyəsini xarakterizə edən aşağıdakı nisbi göstəricilərdən istifadə olunur:

- faiz gəlirlərinin bütün ssuda hesabları üzrə orta qalıqlara nisbəti;
- qısamüddətli ssudalar üzrə alınmış faizlərin həmin növ ssudanın orta qalığına nisbəti;
- ayrı-ayrı kredit qrupları üzrə alınmış faizlərin tədqiq olunan qrup üzrə orta qalığa nisbəti;
- uzunmüddətli ssudalar üzrə faiz gəlirlərinin onların orta qalığına nisbəti.

Həmin göstəricilərin dinamikası faiz gəlirləri üzrə plandan kənarlaşma məbləğinə təsir edən amilləri və onların artırılması mənbələrini müəyyən etməyə imkan verir. Verilmiş ssudalar üzrə alınmış faizlər üzrə gəlirlərə iki amil – kreditin orta məbləğinin dəyişməsi və orta dərəcəsinin dəyişməsi təsir göstərir.

2.3. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

Riskin azalması və gəlirlərin artırılması məqsədi ilə kommersiya banklarının aktivləri müxtəlif əməliyyat növləri və sərmayə qoyuluşu obyektləri üzrə bölüşdürülür. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları arasında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar mühüm rol oynayır. Qiymətli kağızların aşağıdakı növlərini fərqləndirmək lazımdır. Dövlət istiqrazı, istiqraz, veksəl, çek, depozit və əmanət sertifikatı, bank əmanət kitabzası, səhm, komosament, özəlləşdirilmiş qiymətli kağızlar və s.

Mövcud qiymətli kağızlardan fond və kommersiya qiymətli kağızları fərqləndirmək lazımdır. Fond qiymətli kağızlarına səhm və istiqrazlar aiddir. Kommersiya qiymətli kağızlarına kommersiya veksəlləri, çeklər və s.

daxildir. İndi də fond qiymətli kağızları – səhm və istiqrazlarla bank əməliyyatlarının təhlilini nəzərdən keçirək.

Səhm –qiymətli kağız olmaqla dividendlərin ödənilməsi qaydasına müvafiq olaraq adi və imtiyazlı səhmlərə bölünür.

Adi səhmlər üzrə dividendlər, istiqrazlar və imtiyazlı səhmlər üzrə gəlirlər ödənildikdən kompaniyanın yerdən qalan mənfəətinin həcmindən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, adi səhmlər üzrə verilən gəlir imtiyazlı səhmlərə görə verilən gəlirdən çox ola bilər. Bu, onunla əlaqədardır ki, mənfəətin qalığının bölgüsü, yalnız adi səhm sahiblərinin arasında aparılır. Eyni zamanda, səhmdarların iclasında qəbul edilmiş qərara əsasən adi səhmlər üzrə gəlir verilməyə də bilər. İmtiyazlı səhmlər kompaniyanın mənfəətindən asılı olmaya-raq qabaqcadan təsdiq edilmiş dividendlərin ödənilməsini təmin edir. Adi səhmlərdən fərqli olaraq həmin səhmlər səhmdarların iclasında səs hüquqi vermir, onların buraxılışı nizamnamə fondunun 10%-həcmində məhdudlaşdırılmışdır.

Hər bir səhmin nominal dəyəri və alınıb satıldığı bazar qiyməti (və ya kursu) vardır. Səhmin bazar qiyməti çoxsaylı amillərlə, xüsusilə qiymətli kağızlar bazarında onlara tələb və təklif arasında nisbət, səhmlər üzrə illik gəlir və ssuda faizi norması ilə müəyyən olunur. Ssuda faizi normasının təsiri onunla bağlıdır ki, ssuda kapitalın qiymətli kağızlara yerləşdirilməsinin alternativini hesab olunur. Səhmin kursu aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$S_{\text{hmin}} \text{ kursu} = \frac{\text{Dividend}}{\text{Ssuda faizi}} \times 100\%$$

və ya

$$S_{\text{hmin}} \text{ kursu} = \frac{\text{Bazar deyeri}}{\text{Nominal deyeri}} \times 100\%$$

Müxtəlif maliyyə əməliyyatların gəlirliliyini müəyyən etmək üçün sadə və mürəkkəb faizlərin illik dərəcəsindən istifadə edilir ki, bu halda onlar

effektli faiz dərəcəsi adlanır. Sadə faizlərin effektli dərəcəsini müəyyən etmək üçün aşağıdakı ümumi formuladan istifadə olunur:

$$i = \frac{W}{P \times n} = \frac{W \times K}{P \times T}$$

Burada, $W - P$ məbləğinin investisiya olunması nəticəsində əldə edilmiş gəlir ($W = S - P$),

$S - P$ məbləğinin investisiyası nəticəsində alınmış məbləğ, n -il hesabı ilə maliyyə əməliyyatlarının müddəti, T - gün hesabı ilə maliyyə əməliyyatlarının müddəti, K – ildəki günlərin miqdarı.

Mürəkkəb faizlərin effektli dərəcəsi aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$i = \sqrt[n]{S/P} - 1 = \sqrt[n]{1 + W/P} - 1$$

İnvestisiyanın gəlirliyinin qiymətləndirilməsi və kompaniyanın maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı həmin cəmiyyətin mənfəətini, bir səhmə düşən dividendə, eləcə də cari kursun bir səhminə düşən illik mənfəətin həcminə nisbətində xüsusi diqqət verilməlidir. Bu göstəricilər səhmlərin həqiqi dəyərini qiymətləndirmək üçün ilkin informasiya hesab olunur.

Səhmin investisiya keyfiyyətinin ümumi xarakteristikası bir səhmə düşən mənfəət (M_c) göstəricisi hesablandıqdan sonra verilə bilər:

$$M_c = M_x : m M_x m$$

Burada, M_x – xalis mənfəət (bölüşdürülməmiş mənfəət daxil edilməklə), m - buraxılmış səhmlərin miqdarını göstərir. Bu formulayı başqa formada yazmaq olar:

$$M_c = \frac{M_x}{CK} \cdot \frac{CK}{m}$$

Burada, CK – səhm kapitalıdır.

Əgər nəzərə alsaq ki, səhmin hesablama qiyməti (P_a) səhm kapitalının səhmlərin miqdarına nisbəti kimi hesablanır. Onda

$$M_c = \frac{M_x}{CK} \cdot P_a$$

Bir səhmə dğşən mənfəətin həcmi kapitalın rentabelliyyindən (R_k) asılıdır, daha doğrusu, $R_k = M_x / \Theta_d$ (Θ_d – kompaniyanın əmlakının dəyəri).

Səhmin kursu qiymətinin (R_k) bir səhmə dğşən mənfəətə nisbəti “kurs/mənfəət” əmsalı (K_k/M) adlanır və qiymətli kağızın bazarda etibarlılığını əks etdirir:

$$K_{k/m} = R_k : M_s$$

Dünya təsrübəsində “kurs/mənfəət” əmsalı aşağıdakı qaydada hesablanır.

$$\frac{P_k}{M_c} = \frac{D_d \times (1 + T_k D_d) / \Pi_{mc}}{R_{TO} - T_{TK} D_d}$$

Burada, D_d – ötən ildə ödənilən dividendlər, $T_k D_d$ – dividendlərin gözlənilən illik artım, P_{ms} – birinci ilin sonunda gözlənilən mənfəət, R_{TO} – rentabelliyin tələb olunan səviyyəsi.

$$R_{TO} = T_c + \beta(O_{gs} - T_c)$$

Burada, T_c – təhlükəsiz səviyyə və ya investor üçün minimal gəlir ,

O_{gs} – qiymətli kağızlar (səhmlər) üzrə ğmumbazar orta gəlirlik səviyyəsi ($i=1$),

β – konkret qiymətli kağızın qiymətin ümumi bazar səviyyəsi ilə əlaqəsini əks etdirən əmsal.

İmtiyazlı səhmlərin alınması və sonrakı satışından gəlir aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

$$G = D_d + P_s - P_a$$

Burada, G – gəlir, D_d – dividendlər, P_s – səhmin satış qiyməti, P_a – səhmin alış qiyməti.

Əgər dividendlər yenidən investisiya edilmirsə, onda

$$D_d = N_s \times f \times n$$

Burada, N_s – səhmin nominal dəyəri, f – dividendlərin nisbi kəmiyyəti, n – səhmin alınmasından satılmasına qədər müddət (ilə).

Əgər dividendlər yenidən investisiya edilərsə:

$$D_d = D_{d(r)} = \frac{(1+i)^n - 1}{i}$$

Burada, $D_{d(r)}$ - səhmlərin ümumi miqdarı üzrə illik dividendlərin həcmi; i – illik dərəcə, n – illərin sayı.

Bir neçə il əvvələ adi səhmlər üzrə dividendlərin həcmi dəqiq müəyyən etmək olmaz, ona görə də belə səhmlər üzrə dividendlər təxmini hesablanır:

$$K = D_d + P_c - P_a$$

Dividendlərdən proqnozlaşdırılma gəlirlərin hesablanması üçün imtiyazlı səhmlər üçün göstərilən formulalardan istifadə edilə bilər.

İstiqraz – qiymətli kağız olub onun buraxılması şərtlərində nəzərdə tutulmuş müddətlər borclu-emitentin kreditor-investora istiqrazın nominal dəyərini qaytarmaq və borc vəsaitlərindən istifadəyə görə müəyyən faiz ödəməyi haqqında borc ühdəliyini xarakterizə edir.

Səhmlər kimi, istiqrazlar da müxtəlif növ dəyərə malikdir: nominal, alış və kurs. Istiqrazın nominal dəyəri qiymətli kağızın özündə göstərilir və faizlərin hesablanması üçün baza hesab olunur. Alış dəyəri (və ya ödənmə qiyməti) borcun şərtindən asılı olaraq onun nominal dəyərinə bərabər və ya ondan yuxarı ola bilər. Kurs dəyəri səhmlərə təsir edən amillərin təsiri altında formalaşır. Əlavə olaraq istiqrazın nominal dəyəri, onun ödənmə müddəti, gəlirin hesablanması tezliyi kimi amilləri göstərmək olar.

Faizlə nominala nisbətən istiqrazın kursu aşağıdakı düxturla müəyyən edilir:

$$\text{İstiqrazın kursu} = \frac{(H_o + F \times n)100\%}{100\% + n \cdot H_s}$$

Burada, H_o - istiqrazın nominal dəyəri, F – istiqraz üzrə ödənilən faiz, n – istiqrazın ödənilməsinə qədər qalan illərin sayı, H_s – ssuda faizi norması.

İstiqrazlar alınarkən təsbit edilmiş faizlər, eləcə də onun alınması və nominal dəyəri arasında fərq gəlirin alış zamanı nominaldan aşağı (diskontla

birlikdə alındıqda), bərabər və ya nominaldan yüksək ola bilər (məğkəfatla birlikdə alındıqda).

Ödəmə müddətinin sonunda faiz ödənilməklə istiqrazlar üzrə gəlirliyi hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, həmin kurs 100%-dən yuxarı və ya aşağı ola bilər. Əgər istiqraz üzrə faizlər d ədədəcəsi üzrə hesbalanırsa, onda n ildən sonra istiqrazın alınması zamanı faiz məbləğini aşağıdakı qaydada hesablamaq olar:

$$I = H_o(1+d)^n - H_o$$

Burada, n – hesablanan illərin miqdarı.

Gəlirin ümumi məbləği:

$$G = I + H_o - P_a$$

Burada, I – istiqrazın alınması zamanı faiz pul məbləği və ya

$$G = H_o(1+d)^n - H_o + H_o - P_a = H_o(1+d)^n - P_a = H_o(1+d)^n - K_i H_o / 100 = H_o(1+d)^n -$$

$K_i / 100$

Burada, K_i – istiqrazın kursu.

Belə istiqrazların alınmasının gəlirliyini xarakterizə edən mürəkkəb faizlərin səmərəli dərəcəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$i_c = \sqrt[n]{1 + \frac{D}{P_a}} - 1 = \sqrt[n]{\frac{1+d}{K_i/100}} - 1$$

Faizlərin dövrü olaraq verilməsi ilə istiqrazlar üzrə gəlirlər aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G = G_f + H_o - P_a = G_f + H_o (1 - K_i / 100)$$

Burada, G_f – faizdən əldə edilən gəlir.

Əgər nəzərə alsaq ki, istiqrazın dövrüyyədə olduğu müddətdə alınan faizlər reinvestisiya olunur, onda G_f kəmiyyəti daimi maliyyə rentasının (P_M) artan həcminə bərabər olacaqdır.

$$P_M = H_o \times d : r$$

Burada, r – il ərzində istiqrazlar üzrə faiz ödəmələrinin miqdarı.

Əgər istiqrazlar üzrə n il ərzində ödəmələr ildə r dəfə olmuş və yenidən investisiya olunursa onda:

$$G_f = \frac{H_{od}(1+j/m)^{mn} - 1}{P(1+j/m)^{m \cdot p} - 1}$$

burada, i – effektiv dərəcəsi ilə nominal y dərəcəsi arasında əlaqə aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$(1+i)^n = (1+j/m)^{mn}$$

Dövri faiz ödəmələri ilə istiqraz alışıının gəlirliyini xarakterizə edən effektiv (səmərəli) faiz dərəcəsi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$i_c = \sqrt[n]{\frac{P_a + G}{P_a}} - 1 = \sqrt[n]{\frac{G_f + H_o}{K_i \times H_{0/100}}} - 1$$

Bank səhmlərini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir.

1. Bank kapitalının onun nizamnamə fonduna nisbəti (K/F_H) göstəricisi səhmlərin bankın xüsusi kapital ilə təmin olunması dərəcəsini əks etdirir.

2. Kapitalın bazar kursu üzrə nizamnamə fonduna nisbəti (K/F_{Hb} , burada F_{Hb} səhmin satış və birjadankənar bazarda alış qiyməti arasında orta kəmiyyət kimi hesablanır). Əgər əmsal 1-dən böyük olarsa səhm qiymətləndirilməmiş, 1-dən az olarsa yenidən qiymətləndirilmiş hesab olunur.

3. Bankın balans mənfəətinin nizamnamə fonduna nisbəti (M_b/F_H). Bu əmsal bir müv bankın rentabelliğini xarakterizə edir. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, hesablamalarda xalis mənfəət göstəricisindən istifadə olunması məqsədəuyğun olardı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əksər banklar onun həcmi gizli saxlayır.

4. Səhmin kurs fəyərinin bankın balans mənfəətinə nisbət. BU göstərici qərb fond bazarında istifadə edilən “p/e ratio” göstəricisinin anaoloqudur. əgər bu əmsalın keyfiyyəti yüksək deyilsə, bu, səhmin cəlbediciliğini əks etdirir. Belə ki, onlar bankın kapitalı və mənfəəti ilə təmin olunmuş və bazar tərəfindən qiymətləndirilməsini və ya bir səhmə dğşən mənfəətin azalmasını göstərir. Bu halda səhm satmaq lazımdır.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinə təsir edən amillər çoxsaylı olduğundan qiymətləndirmə zamanı onların tam nəzərə alınması, hər bir amilin təsir dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi çətin olur. Bundan başqa kredit qabiliyyəti müştərinin gələcək maliyyə vəziyyəti ilə bağlı olduğundan bu göstəricinin real qiymətləndirilməsi yalnız gələcək dövrə aid göstəricilər əsasında mümkündür. Gələcək göstəricilər əsasında qiymətləndirmə isə yalnız investisiya layihələrinin uzunmüddətli kreditləşdirilməsi (layihə kreditləşdirilməsi) zamanı mümkün olur. Qısa və orta müddətli kreditləşmələr zamanı istifadə edilən bütün kredit qabiliyyəti göstəriciləri isə keçmiş dövrün məlumatlarına əsaslanır.

Kredit qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsində rəqəmlərlə ifadə edilə bilməyən amillərin mövcudluğu da müəyyən çətinliklər doğurur. Bunlara borcalanın şöhrəti, kreditləşmə tarixi və s. aiddir. Bütün bu mürəkkəblikləri nəzərə alaraq söyləmək olar ki, müxtəlif amillərin təsirinin ümumiləşdirilməsi ilə borcalanın kredit qabiliyyəti barədə vahid qiymətləndirməyə nail olmaq olmaz. Kredit qabiliyyəti barədə daha əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək üçün rəqəmlərdən ibarət informasiya ilə yanaşı ixtisaslaşmış təhlilçilərin qiymətləndirmələrinin də nəzərə alınması vacibdir.

Qiymətləndirmənin mürəkkəbliyi müxtəlif kreditorlar tərəfindən məsələyə müxtəlif cür yanaşmaların tətbiqinə səbəb olmuşdur. Yəni, hər bir kreditor konkret borcalanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq daha səmərəli olan və daha adekvat nəticələrə imkan verən qiymətləndirmə üsulunu tətbiq edir.

Aktivlərin düzgün təsnifləşdirilməsi onların strukturunun idarə edilməsi ilə yanaşı həm də bu strukturun passivlərin strukturuna uyğunluğunun təmin edilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Belə ki, dünya bank təcrübəsində likvidliyin idarə edilməsinin iki metodu tətbiq edilir: vəsaitlərin ümumi fondu metodu və aktivlərin bölüşdürülməsi metodu. Bu metodlardan ikincisi balansın passiv və aktivinin strukturunun balanslaşdırılmasına əsaslanır. Birinci metoda əsasən bütün növ resurslara vahid bir fond kimi baxılır. Vəsaitlərin

yerləşdirilməsi üçün əvvəlcə birinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsaitin miqdarı müəyyən edilir. Birinci növbəli ehtiyatlar dedikdə müştərilərin tələblərinin ödənilməsi və kredit sifarişlərinin təmin edilməsi məqsədilə istifadə edilə bilən yüksək likvidli aktivlər nəzərdə tutulur. Birinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsait məbləği müəyyənləşdirildikdən sonra ikinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsait məbləği müəyyən edilir. Bu ehtiyatlar isə (qısamüddətli dövlət qiymətli kağızları, banklararası kreditlər, qısamüddətli ssudalar) likvidliklə yanaşı müəyyən qədər mənfəətli aktivlərdir. Birinci və ikinci növbəli ehtiyatlara yerləşdiriləcək vəsait məbləği müəyyənləşdirildikdən sonra qalan vəsaitlər hesabına kreditləşmə əməliyyatları həyata keçirilir. Yalnız bundan sonra yerdə qalan vəsaitlər hesabına uzunmüddətli aktivlər formalaşdırılır. Bu metod resusların yaranma mənbələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almır.

Beləliklə, bankların qiymətli kağızlarla investisiya əməliyyatları mənfəətin əldə edilməsinin mühüm mənbəyi hesab edilir, eləcə də bankın balansının likvidliyi ilə bağlı məsələləri operativ həll etməyə imkan verir.

III Fəsil. Kommersiya bankının passiv əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Kommersiya bankının öhdəliklərinin vəziyyətinin ümumi xarakteristikası

Passiv əməliyyatlar banklar tərəfindən vəsaitlərin cəlb olunması və onun resurslarının formalaşması üzrə əməliyyatlardır. Kommersiya banklarının resursları, yəni onların passivləri iki hissədən ibarətdir: a) şəxsi (xüsusi) vəsaitlər və b) cəlb olunmuş vəsaitlərdən ibarət olur. Birincinin tərkibinə səhmdar kapitalın, ehtiyat və digər fondların, bölüşdürülməmiş mənfəətin və digər mənbələrin daxil olduğu özünəməxsus, xüsusi kapital, ikincinin tərkibinə isə bank tərəfindən alınmış borclar: kreditlər, depozitlər, müştərilərin hesablaşma və cari hesablarındakı, müxbir hesablardakı vəsaitlər və d. vəsaitlər aiddir.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatları bank passivlərinin, yəni bank resurslarının formalaşmasına səbəb olan əməliyyatlardır. Bank resursları bank kapitalından və öhdəliklərdən ibarətdir. “Azərbaycan Respublikasının bank sistemində maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi və təqdim edilməsi Qaydaları”n-da kapital və öhdəliklər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

Kapital – bankın öz vəsaitləridir və bankın bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun aktivlərində qalan payıdır.

Öhdəliklər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələrdən yaranan və tənzimlənməsi bankdan iqtisadi səmərəyə malik vəsaitlərin əks axınına gətirib çıxaran cari borclardır.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarının dörd forması mövcuddur:

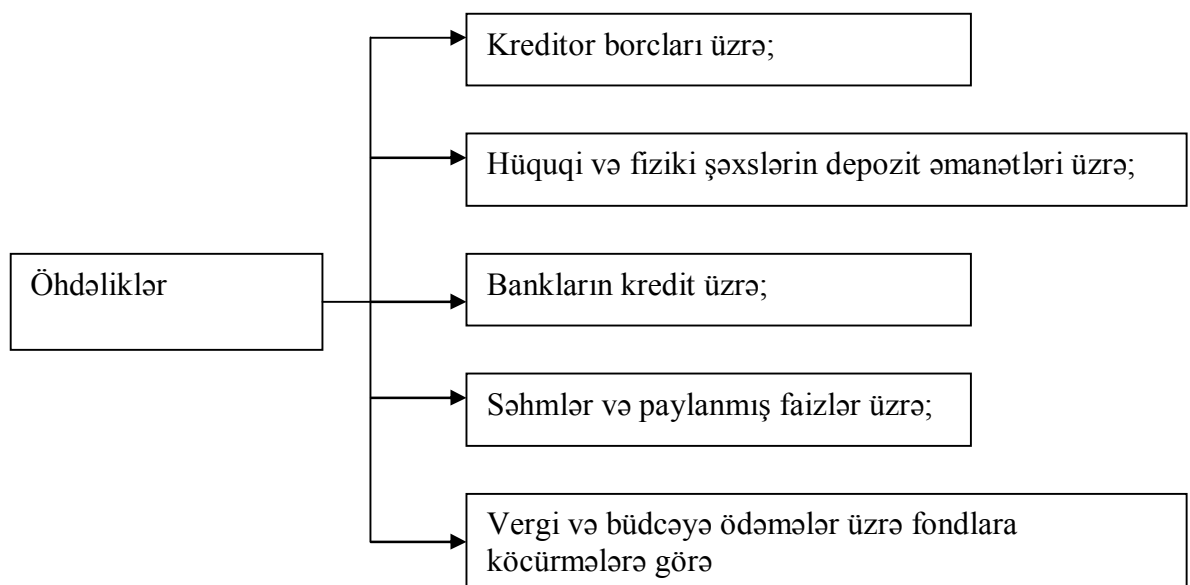
- qiymətli kağızların emissiyası;
- mənfəətdən fondlara ayırmaların həyata keçirilməsi;

- digər hüquqi şəxslərdən kreditlərin alınması (kommersiya banklarından və ya mərkəzi bankdan);

- depozit əməliyyatları

Passiv bank əməliyyatlarının əsas makroiqtisadi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əməliyyatlar nəticəsində dövriyyədə olan pul kütləsi banklarda toplanaraq pul kütləsinin strukturunda dəyişikliklər baş verir, pul kütləsinin ümumi həcmi isə dəyişməz qalır. Beləliklə, passiv əməliyyatlar bank fəaliyyətində resurs bazasının formalaşdırılması ilə bərabər maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi baxımından da diqqət mərkəzində dayanır.

Bank tərəfindən öhdəliklərin vaxtında həyata keçirilməsi onun maliyyə vəziyyətinin mühüm xarakteristikasıdır. Passiv üzrə ödəmələrin vaxtında aparılması bütövlükdə bankın bu məqsədlə öz aktivlərini səfərbər etməsi qabiliyyətindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq bankın balansının vaxta görə balanslaşdırılması, daha doğrusu, müddət üzrə aktiv və passivin quruluşunun uyğunluğunun mühüm qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bankın ödəmə öhdəliklərinin istiqamətlərini aşağıdakı qaydada əks etdirmək olar:

Iqtisadi təhlil prosesində göstərilən istiqamətlər üzrə öhdəliklərin vaxtında və tam həyata keçirilməsinə diqqət verilməsi, öhdəliklərin icra

olunmaması səbəbləri müəyyən edilməlidir. Aparılmış təhlilin materialları əsasında bank rəhbərliyi aktiv və passivlərin ödəmə müddətləri arasında fərqə təsir göstərə bilər, daha doğrusu, balanslaşdırılmamış likvidlik riskini idarə edə bilər.

Bankın öhdəliklərini qiymətləndirmək üçün onun strukturunu təhlil etmək məqsədə uyğundur (cədvəl 3.1).

Cədvəl 3.1

MUĞANBANK kommersiya bankının öhdəliklərinin strukturunun təhlili
(1 yanvar 2012-ci il)

<i>Balansın elementləri və maddələrinin adları</i>	<i>Məbləq, min man.</i>	<i>Yekuna görə %</i>
Öhdəliklər və kapitalın yekunu	462,060	100
1. Öhdəliklər	413,373	89,46
1.1 Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər	1,765	0,38
1.2 Müştərilərin hesabları	236,043	51,08
1.3 Buraxılmış borc qiymətli kağızlar	39,143	8,47
1.4 Təcili borc öhdəlikləri	113,309	24,52
1.5 Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər		-
1.6 Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər		-
1.7 Digər maliyyə öhdəlikləri	755	0,16
1.8 Digər öhdəliklər	726	0,16
1.9 Subordinasiya öhdəlikləri	21,632	4,68

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, təhlil olunan bankın ümumi resurslarının tərkibində öhdəliklər böyük hissə – 9/10, xüsusi kapital isə – 1/10 hissə təşkil edir. Balansın hər iki elementinin strukturunu səmərəli hesab etmək olmaz. Bu onunla izah olunur ki, resurslar əsasən müştərilərin (51,8%) və təcili borc öhdəliklərinin (34,52%) hesabına formalaşır. Bankın iqtisadi/maliyyə resurslarının 75,6%-i bu iki maddənin payına düşür.

Qiymətli kağızların əlavə buraxılışı hesabına xüsusi kapitalın artırılması dividendlərin ödənilməsinin, deməli əlavə öhdəliklərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də balansın elementlərinin təhlili prosesində xüsusi kapital ilə öhdəlikləri arasında nisbətin müəyyən edilməsi və bu nisbətin dəyişməsi meylinin izlənməsi vacibdir (cədvəl 3.2).

Cədvəl 3.2

Xüsusi kapital və öhdəliklərin nisbətinin təhlili

<i>Resurs növləri</i>	<i>01.01.2011</i>		<i>01.01.2012</i>	
	<i>min man.</i>	<i>Yekuna görə,%</i>	<i>min man.</i>	<i>Yekuna görə,%</i>
1.Kapital	41576	11,24	48667	10,54
2.Öhdəliklər	328472	88,76	413373	89,46
Yekunu	370048	100,00	462060	100,00

3.2 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, kapital və öhdəliklərin dəyişməsinin dinamikasında bir tərəfli meyl müşahidə olunmur. 2011 və 2012-ci illərin müqayisəsi görür ki, resursların ümumi strukturunda kapitalın payı 0,29 punkt aşağı düşmüş, öhdəliklərin payı isə o qədər artmışdır. Fikrimizcə, öhdəliklər, daha doğrusu, cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına resursların artması fəaliyyəti təhlil olunan bank üçün müsbət hal hesab oluna bilər.

Kreditor borclarının qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur.

1. Kreditor borclarının dövrəni:

$$\Theta^{kdb} = D^d : K^b$$

Burada, D – təhlil olunan dövrə debet dövryyəsi;

K^b – kreditor borclarının orta qalığını göstərir.

$$\overline{K^b} = (K_{\text{ö}}^b + K_s^b) / 2$$

Burada, $K_{\text{ö}}^b$, K_s^b - dövrün əvvəlinə və sonuna kreditor borclarının qalığını göstərir.

Əgər təhlil olunan dövr ərzində K^b həcmli nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişmişsə onda onun orta qalığı orta xronoloji disturla hesablanır:

$$\overline{K^b} = \frac{\frac{1}{2} K_1^b + K_2^b + \dots + \frac{1}{2} K_n^b}{n - 1}$$

2. Qısamüddətli depozitlərin və borcların orta dövrü (gün hesab dövrəni)

$$T = \frac{\overline{K^b} t}{D^d} = \frac{t}{K^b}$$

Burada, t – dövrdə günlərin miqdarı (ayda 30 gün)

Passiv bank əməliyyatlarının bankın gəlirlərinə və likvidliyinə təsirini tədqiq edən analitik-mütəxəssislərin və iqtisadçı alimlərin fikirlərinə görə həmin əməliyyatlar sözü gedən göstəricilərə təsiri müxtəlifdir: cari hesablarda və tələb olunana qədər vəsait qalıqların artımına səbəb olan passiv əməliyyatlar bankın gəlirliyini artırır, lakin onun likvidliyini azaldır. Eyni zamanda, təcili əmanətlərin və ya depozitlərin artımı bankın gəlirliyinin azalması, lakin onun likvidliyinin artması ilə nəticələnir. İri banklararası resurslar formasında cəlb olunmuş resursların xüsusi çəkisinin artması arzu olunmazdır, belə ki, həmin resurs növü bankın resurslarının diversifikasiya sahəsini daraldır. Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla MUĞANBANK-ın resurs bazasının tərkibi və strukturunu daha ətraflı nəzərdən keçirək (cədvəl 3.3).

Cədvəl 3.3

2009-2011-ci illər üzrə kommersiya bankının cəlb olunmuş vəsaitlərinin strukturu

<i>Balans üzrə öhdəlik maddələri</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>
Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər	4,4	0,4
Müştərilərin hesabları	55,3	57,1
Buraxılmış borc qiymətli kağızlar	-	9,5
Təcili borc öhdəlikləri	33,1	27,4
Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	0,1	-
Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-	-
Digər maliyyə öhdəlikləri	0,5	0,2
Digər öhdəliklər	0,1	0,2
Subordinasiya borclar	6,7	5,2
Cəlb edilmiş vəsaitlərin (öhdəliklərin) yekunu	100,0	100,0

3.3 sayılı cədvəldə verilmiş hesablamaların nəticələri göstərir ki, təhlil olunan dövr ərzində müştərilərin hesabları bankın resurs bazasının əsas mənbəyini təşkil edir: həmin maddə üzrə stabil artım müşahidə olunur. Bu da

belə bir nəticəni təsdiq edir ki, bank cəlb olunmuş vəsaitlərin daha ucuz və demək olar ki, pulsuz daxil olmuş vəsaitlərə üstünlük verir.

Özünün xüsusi çəkisinə görə təcili borc öhdəlikləri ikinci yerdədir, lakin resurs bazasının formalaşmasında onların xüsusi çəkisi 33,1%-dən 27,4%-ə düşmüşdür. 2012-ci ildə resurs bazasının mənbələrində yeni maddə-buraxılmış borc qiymətli kağızları cəlb olunmuş vəsaitlərin-öhdəliklərin ümumi strukturunda üçüncü yeri tutur. Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər üzrə öhdəliklərin payı nəzərə cərpacaq dərəcədə azalmışdır. Belə meyl təhlil olunan bank üçün müsbət sayıla bilər, çünki həmin mənbə daha çox xərc tələb edir və MUĞANBANK kimi bank üçün bahalıdır. Fikrimizcə, passiv əməliyyatların strukturu ilə əlaqədar bankın apardığı siyasət özünü onunla doğruldur ki, ölkədə makroiqtisadi sabillik mövcuddur, dünya maliyyə-iqtisadi böhranın iqtisadi inkişafa təsiri ciddi deyildir, eyni zamanda ölkənin maliyyə sistemində sabillik hökm sürür.

3.2. Depozit əmanətləri üzrə ödəmələrin vaxtında aparılmasının və tamlığının təhlili

Dünya bank təcrübəsində vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə əməliyyatlar həyata keçirilmə üsuluna görə depozit və qeyri-depozit əməliyyatlara bölünür. Depozit əməliyyatlarına müştərilərlə iş prosesində vəsaitlərin cəlb edilməsi əməliyyatları, qeyri-depozit əməliyyatlarına isə müxtəlif öhdəliklərin (veksel, istiqraz) emissiyası, digər kredit təşkilatlarından banklararası kredit şəklində vəsaitlərin cəlb edilməsi, veksellərin mərkəzi bankda uçuotu və ya veksellərin təminatı olmadan mərkəzi bankın kreditlərinin əldə edilməsi, repo əməliyyatları və s. əməliyyatlar aiddir. Cəlb edilmiş resursların formalaşmasının əsas hissəsi depozit əməliyyatlarının payına düşür. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə 60-illərdən başlayaraq bank öhdəliklərinin formalaşmasında qeyri-depozit əməliyyatların xüsusi çəkisinin artımı müşahidə edilməkdədir. Bu artım həmin ölkələrdə maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi və eyni zamanda depozit

vəsaitlərinin bankların həyata keçirmək istədikləri aktiv əməliyyatlara həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından kifayət etməməsi ilə əlaqədardır.

“Banklar Haqqında Qanun”da depozit - müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komisiyon haqqar ödənilməklə və ya ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi ilə qaytarılmasını və ya başqa hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan bankın balansında aparılan cari, əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş və ya köçürülmüş pul vəsaiti kimi şərh edilir. İqtisadi mahiyyətinə görə tələbli, müddətli, əmanət və qiymətli kağızlarla (əmanət və depozit sertifikatları) rəsmiləşdirilən depozitləri fərqləndirmək lazımdır. Depozit əmanətçi üçün potensial puldur. Əmanətçi çek və ya ödəmə tapşırığı yazaraq bu depozitin müəyyən məbləğini dövrüyyəyə buraxa bilər. Bu bank pulları eyni zamanda əmanətçiyə faiz şəklində gəlir gətirdiyindən ikili xarakterə - həm pul, həm də kapital xarakterinə malikdir. Depozitin puldan fərqi onun faiz şəklində gəlir gətirməsidir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 944.2-ci maddəsinə görə depozitin qoyulduğu hesab üzrə bank ilə əmanətinin mənasibətlərinə bank hesabı müqaviləsi haqqında qaydalar tətbiq edilir. Bu qaydalara görə bank hesabı müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. Bank müştərinin hesabda olan vəsaitə dair maneəsiz sərəncam vermək hüququna təminat verməklə bu vəsaitdən istifadə edə bilər.

Dünya bank təcrübəsində tələbli və müddətli depozitlərə nisbətən aralıq mövqe tutan əmanət depozitləri də tətbiq edilir. Əmanət depozitləri əmanətçini tələbli depozitlərdən yüksək, lakin müddətli depozitlərdən aşağı dərəcəli faiz gəlirləri ilə təmin edir. Bu vəsaitlər təsbit edilmiş müddətə malik olmur və eyni zamanda üdənişlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmur. Hesabda vəsaitlərin mövcudluğu əsasən əmanət kitabçası ilə təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikasında bu növ əməliyyatlara oxşar əməliyyatlar fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsidir.

Əmanət depozitlərinin məqsədi vəsaitlərin saxlanması ilə yanaşı həm də toplanmasıdır. Belə ki, bu hesablara sonradan vəsait köçürülməsinə yol

verilir. Əmanətçinin xeyrinə hesablanan faizlər isə bu vəsaitlərin bankda toplanmasına stimül yaradır. Beləliklə əmanətlərin banklar üçün əhəmiyyəti əhalinin istifadəsiz gəlirlərinin toplanması və gəlir gətirən aktivlərə çevrilməsidir. Müxtəlif məqsədli əhali qruplarının tələbatlarının üdənilməsi üçün müxtəlif növ əmanət hesabları tətbiq edilir: müddətli; əlavə qoyuluşların həyata keçirildiyi əmanətlər; cari əmanət hesabları; uduşlu; pul-şey uduşlu; məqsədli və s. Vəsait əlavə edilən əmanət hesablarına müntəzəm olaraq əvvəlcədən müəyyən olunmuş məbləğdə vəsaitlər daxil edilir və hesabda yığılmış vəsaitlər əmanətçinin tələbi ilə qaytarılır. Vəsait götürülməsi barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilən əmanət hesabı azan müştəri banka onun hesabından müntəzəm olaraq müəyyən vaxtlarda sığorta haqlarının, icarə haqlarının, istehlak krediti haqlarının və s. öhdəliklərin ödənilməsini həvalə edə bilər.

Depozitlərin digər bir növü qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilən depozitlərdir. Bu rəsmiləşdirmə depozit və əmanət sertifikatları vasitəsilə həyata keçirilir. Depozit sertifikatı pul vəsaitlərinin sabit faiz dərəcəsi ilə bankda yerləşdirilməsi barədə bankın yazılı şəhadətnaməsidir və əmanətçinin müəyyən müddətdən sonra banka qoyduğu vəsaiti və bu vəsait məbləğinə görə hesablanmış faizi almaq hüququnu təsdiq edir.

Depozit sertifikatları əmanətçilərin kateqoriyasına görə depozit və əmanət sertifikatlarına bölünür; depozit sertifikatları hüquqi şəxslərin, əmanət sertifikatları isə fiziki şəxslərin hüquqlarını təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə əsasən depozit sertifikatları müəyyən müddətə adlı və ya adsız qiymətli kağız kimi birdəfəlik və ya seriyalı, sənədli formada buraxıla bilər. Lakin “Banklar Haqqında Qanun”un qüvvəyə minməsi ilə adsız, yəni təqdimedənə qiymətli kağızların, o cümlədən də depozit sertifikatlarının buraxılışına yol verilmir. Bu qanunun 42-ci maddəsinə əsasən banklar xidmət göstərdiyi hər bir müştərinin kimliyini təyin etməlidirlər və bundan irəli gələrək anonim hesabların, o cümlədən anonim əmanət hesablarının açılmasına yol verilmir. Bu məhdudiyyət qeyri-qanuni

mənbələrdən əldə edilmiş vəsaitlərin hərəkətinin və bank resursları kimi gəlir gətirməsi imkanının qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilmişdir. Qanunun qüvvəyə minməsi tarixinədək buraxılmış sertifikatlar isə yalnız tədavül müddəti başa çatdıqdan sonra tədavüldən çıxarılacaqdır. Hələlik yalnız iki bank tərəfindən depozit sertifikatları emissiya edilmişdir ki, bunlardan birinin tədavül müddəti üç il, digərininki isə bir ildir. Buraxılmış adsız depozit sertifikatlarının hamısının yerləşdirilməsi keçən ilin dekabr ayında başa çatdırılıb.

Kredit resurslarına təsiri baxımından diskontlu vekselin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, diskontlu veksəl buraxarkən bank vekselin nominalı üzrə öz sərəncamına vəsait qəbul etmiş hesab edilir və bu vəsaitlərə görə məcburi ehtiyat hesablanaraq mərkəzi bankdakı ehtiyat hesabına köçürülür. Bank vekselin nominalından aşağı məbləğdə vəsait əldə etdiyi halda məcburi ehtiyat hesabına köçürülmə vekselin nominalının tam məbləği əsasında hesablanır. Müştərilərin gəlirlərinin strukturunda isə diskontlu vekselin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, veksəl sahibinin diskontlu veksələ görə əldə etdiyi gəliri birbaşa onun mənfəətinə aid edilir və faiz gəlirlərinə nisbətən daha yüksək dərəcə ilə vergiyə cəlb edilir. Faizli veksələ görə əldə edilən gəlir isə faiz gəlirlərinə aid edildiyindən vergitutma güzəştli dərəcə ilə həyata keçirilir. Diskontlu vekselin göstərilən hər iki xüsusiyyəti baxımından həm bank, həm də müştəri üçün faizli veksəl daha əlverişlidir.

Banklar üz kredit resurslarını banklararası bazardan borclanma əməliyyatları hesabına da əldə edə bilirlər. Bu əməliyyatlar banklararası kredit əməliyyatları adlanır. Banklararası kredit əməliyyatları həm aktiv, həm də passiv əməliyyatlar kimi həyata keçirilə bilər. Aktiv banklararası kredit əməliyyatını həyata keçirən banklar gəlirliliyin təmin edilməsi məqsədilə malik olduğu kredit resurslarını yerləşdirməyə cəhd etdiyi halda passiv banklararası kredit əməliyyatını həyata keçirən banklar likvidliyin təmin edilməsi məqsədilə vəsait zətişməzliyini aradan qaldırmağa cəhd edirlər. Bankların bu maraqları banklararası kredit bazarında təmin edilir. Bu

əməliyyatlar da depozit əməliyyatları kimi müddətli və müddətsiz (tələbli) qaydada həyata keçirilə bilər. Əməliyyatların müddəti 1 gündən bir neçə ilədək ola bilər. Müddətsiz əməliyyatlarda da müqavilə ilə müəyyən edilmiş minimal müddət nəzərdə tutulur ki, bu müddət başa çatdıqdan sonra kreditor bank istənilən zaman əvvəlcədən xəbərdarlıq etməklə vəsaitlərini geri istəyə bilər. Banklararası kreditlər üzrə faiz dərəcələri isə müştərilərə təqdim edilən kredit faiz dərəcələrinə nisbətən daha aşağı müəyyənləşdirilir. Çünki banklararası kredit bazarında təklif edilən resurslar bankların qeyri-bank müştəriləri üzrə yerləşdirə bilmədiyi resurslardır və banklar bu resursların da hesabına müəyyən qədər gəlir əldə edilməsi məqsədilə onları banklararası bazarda iri həcmli ilə aşağı faiz dərəcəsi ilə digər banklara təqdim etməyə razıdırlar.

Banklararası kredit əməliyyatları üzrə borcalan bank öz öhdəliyinə görə bütün əmlakı ilə kreditor bank qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bankın yenidən təşkili və ya ləğvi zamanı bu öhdəliklər müddətindən asılı olmayaraq dərhal faizlərlə birgə tamamilə ödənilməlidir. Yəni banklararası kreditlər öhdəliklərin ödənmə növbəliliyinə görə birinci yerdə dayanır. Əməliyyatın krediti əldə edən bank üçün üstünlüyü isə ucuz və iri həcmli xarakter daşması, qeyri-depozitlərə görə məcburi ehtiyatın tələb edilməməsidir.

Banklararası kreditin bir forması da mərkəzi bankın kreditor kimi çıxış etdiyi əməliyyatlardır. Bu əməliyyatlarda məqsəd bank sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün bankların müvəqqəti resurs çatışmazlığının aradan qaldırılmasıdır. Bu kreditlər veksellərin uzotu və girovu ilə, həmçinin dövlət qiymətli kağızlarının girovu ilə yenidən maliyyələşdirmə şəklində verilir. Mərkəzləşdirilmiş kreditlərin verilməsi və bu kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin (yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin) müəyyənləşdirilməsi mərkəzi bankın monetar tənzimləmə alətlərindəndir. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcələri ölkə üzrə kredit faiz dərəcələrinin dinamikasını müəyyən edən mərkəzi amildir. Deməli mərkəzləşdirilmiş

kreditlər həm bankların likvidliyinin təmin edilməsi, həm də makroiqtisadi tənzimləmə alətidir. Hazırda bu əməliyyatlar üzrə tətbiq edilən dərəcə 7%-dir.

Qiymətli kağızların sonradan daha yüksək qiymətə geri alınması şərtilə satışı – repo əməliyyatları kommersiya banklarının nisbətən yeni növ əməliyyatlarıdır. Alış və satış qiymətləri arasındakı fərq banka təqdim edilən kreditə görə faktiki ödənişdir. Bu süvdələşmələr prinsipdə qiymətli kağızların girovu ilə qısamüddətli borcların verilməsidir. Lakin bu zaman təminat gəzərində sərəncam hüququ kreditora keçir. Yəni, kreditör onu müddət başa çatanadək qiymətli kağızlar bazarında sata bilər. Repo əməliyyatları həm bank üçün, həm də kreditör üçün əlverişlidir. Kreditör qiymətli kağızları sataraq istənilən vaxt vəsaitləri geri ala bilər. Əməliyyatlar dövlət qiymətli kağızları ilə həyata keçirildiyindən risk dərəcəsi çox aşağıdır.

Qeyri-depozit əməliyyatları adətən pul bazarında həyata keçirildiyindən bu yolla əldə edilən vəsaitlər banklara depozit əməliyyatlarına nisbətən baha başa gəlir. Buna görə də qeyri-depozit əməliyyatları yalnız maliyyə çətinliyi şəraitində likvidliyin idarə edilməsi məqsədilə məhdud həcmdə həyata keçirilir və banklar daim depozit əməliyyatlarını inkişaf etdirməyə və resursları depozit bazarından cəlb etməyə çalışırlar.

Depozit bazasının stabilliyinin saxlanması üçün situasiyaların təhlilinin riyasi modellərdən istifadə etmək lazımdır. Bundan başqa aşağıdakı göstəricilərin dəyişməsinin dinamikasına nəzər yetirmək lazımdır:

1. Əmanətin orta saxlanma müddəti:

$$\overline{T}_{cm} = \frac{\overline{\Theta}_r \times D}{D_{KB}}$$

Burada, Θ - əmanətlərin orta qalığı, D – kredit verilməsi üzrə dövriyyəni göstərir.

Bu göstərici əmanətlərin stabilliyini göstərir və qısamüddətli kreditləşdirmə ehtoiyatları kimi onların qiymətləndirilməsi üçün çox vacibdir.

2. Əmanətlərə yönəldilmiş vəsaitlərin yerləşmə (yatırma) səviyyəsi

$$C_j = \frac{\Theta_{rc} - \Theta_{ra}}{\Theta_j}$$

Burada, Θ – dövrün əvvəlinə və sonuna əmanət qalığı, Θ - əmanətlərə daxil olmaları göstərir.

3. Plan üzrə pul gəlirinin hesablaşma hesabında yatırılan hissəsi (həmin hissə planlaşdırılan dövrdə müəssisə üçün ziyan olmadan təcili depozit hesabına yerləşdirilə bilər):

$$D_j = D_{op} \frac{\overline{B_r}}{D_{of}} 100\%$$

Burada, B – ötən ilin müvafiq dövrünə (3, 6, 9, 12 ay) hesablaşma hesabında vəsaitlərin orta qalığı; D_{op} – planlaşdırılmış dövrdə hesablaşma hesabına gözlənilən daxilolmalar (satış üzrə plan); D_{of} – hesablaşma hesabına faktiki daxilolmalar (ötən ilin müvafiq dövrü üzrə faktiki satışın həcmi).

4. Əhalinin əmanətinin bankın xüsusi vəsaitlərinə nisbəti. Bu göstəricinin aşağı səviyyəsi əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsi dairəsinin genişləndirilməsi üzrə kommersiya bankının böyük potensial imkanlarının olmasını xarakterizə edir.

Ödənilmiş depozitlərin orta qalığının dinamikasını təhlil edərkən onların dəyişməsinə təsir göstərən amillər bilmək lazımdır. Belə əsas amillərə ödənilən depozitlərin həcmnin və məcmu passivlərdə onların xüsusi çəkisinin dəyişməsi aid edilir.

Vəsaitlərin cəlb edilməsinin ritmikliyi müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Belə ki, bu, aktiv əməliyyatların genişlənməsi və bank gəlirlərinin artırılmasını təmin edir. Passivlərdə ödənilən depozitlərin xüsusi çəkisinin artmasının birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Bir tərəfdən ödənilən depozitlər bir qayda olaraq təcili əmanətlərdir və bankın resurs bazasının stabilliyini təmin edir. Digər tərəfdən, təcili depozitlər nisbətən bahalı resurslardır və ona görə də onların artımı faiz xərclərin artımı ilə müşahidə olunur.

Bankın depozit və faiz siyasəti arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, faizlərin yüksəlməsi vəsait cəlb olunması üsullarından biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, passivlər nə qədər etibarlı olarsa, daha doğrusu, depozitlərin müddəti və məbləği yüksək olduqca bank əmanətçilərə də yüksək faiz verəcəyini vəd edir. Banklar aktiv və passiv kredit əməliyyatları üzrə faiz hesablayırlar. Aktiv və passiv əməliyyatlar üzrə faiz ödəmələri məbləğinin müəyyən edilməsi faiz dərəcələrinə görə həyata keçirilir. Faizlərin hesablanması və ödənilməsi müddəti və məbləği, eləcə də onların tutulması mexanizmi müştəri ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən bank tərəfindən müəyyən olunur. Hesablanmış faiz ödəmələri məbləği balansda hesablandığı tarixə əks etdirilməlidir.

Depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- Depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin bazar səviyyəsi;
- Depozit bazasının quruluşu (müştərilərin hesablaşma, cari və başqa hesabları; müəssisələrin depozit və əmanətləri; banklararası kredit, əhalinin əmanəti; cəlb edilmiş vəsait). Resurs bazasında hesablaşma hesabının optimal səviyyəsi 30%-ə qədər, təcili depozitlər üzrə 50%-dən yuxarı, banklararası kredit üzrə 20% qəbul edilir.

Qeyd edildiyi kimi, müştərilərə ödənilən faiz məbləği hesablardakı vəsait qalığı məbləğinin və faiz dərəcəsinin dəyişməsindən asılıdır (cədvəl 3.4).

Cədvəl 3.4

**Ödənilmiş faiz məbləğlərinin dəyişməsinə amillərin təsirinin
qiymətləndirilməsi.**

Göstərici	2012-ci il		Plan səviyyəsindən kənarlaşma
	plan	fakt	
1. Müəssisənin hesablarında vəsait qalığı, min man	120	1032	+912
2.Orta faiz dərəcəsi,%	15,0	11,7	-3,3
3. Müəssisənin vəsaitlərindən istifadəyə görə bankın ödədiyi məbləğ (bankın faiz xərcləri), min			

man.	18	120,744	+102,744
------	----	---------	----------

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, bankın faiz xərcləri (müşətilərə dənılən faiz məbləği) 102, 744 min man. artmışdır:

1. Hesablardakı vəsait qalığının dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta C_f(\overline{B_r}) = (\overline{B_{rf}} - \overline{B_{rpe}}) \cdot i_{ne} = (1032 - 120) \cdot 0,15 = +136,8 \text{ min man}$$

2. Faiz dərəcəsinin dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta C_f(i) = (\overline{i_f} - \overline{i_{ne}}) \cdot \overline{B_{rf}} = (0,117 - 0,15) \cdot 1032 = -34,056$$

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, bank bütövlükdə müəssisənin resurslarından istifadəyə görə ödədiyi vəsait 102,744 min man. artmışdır. Lakin faiz dərəcəsinin azaldılması hesabına faiz xərcləri azalmışdır. Faiz ödənişi üzrə xərclərin artımı özünü doğrultmuşdur. Belə ki, həmin artım bankın kredit resursu kimi istifadə etdiyi müəssisənin vəsait qalığının artması hesabına olmuşdur.

Digər banklardan əldə edilmiş kredit resurslarına görə faiz ödəmələri üzrə xərc məbləği də eyni qayda ilə təhlil edilir və qiymətləndirilir. Təhlilin növbəti mərhələsində bankın planla müqayisədə az resurs əldə etməsinin səbəbləri müəyyən olunmalıdır.

3.3. Depozitlərin saxlanması problemi və mütləq ehtiyatlara ayırmaların təhlili

Kredit resursları bazarında rəqabət bankları öz depozit siyasətlərini formalaşdırmağa və onu daim təkmilləşdirməyə vadar edir. Depozit siyasəti işlənərkən banklar maksimal mənfəət əldə edilməsi və likvidliyin təmin edilməsi məqsədlərini əsas tutaraq depozit əməliyyatlarının hansı əmanət növləri üzrə, hansı şərtlərlə həyata keçiriləcəyini müəyyən edirlər. Müddətli depozitlərin cəlb edilməsi ilə likvidlik, tələbli depozitlərin cəlb edilməsi ilə isə mənfəətlilik təmin edilir. Depozit əməliyyatlarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əməliyyatlarda təşəbbüs banka deyil, müşətilərə məxsus

olduğundan əməliyyatların həcmninə tamamilə bank tərəfindən idarə edilməsi də mümkün deyil. Belə ki, əmanətçilər üçün yalnız bank tərəfindən ödənilən faizlər deyil, eyni zamanda banka yerləşdirilmiş vəsaitlərin etibarlı saxlanması da maraqlıdır. Buna görə də bank tərəfindən depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsi depozitlərin həcminə effektiv təsir vasitəsi sayılmır.

Bank fəaliyyəti haqqında AR qanunvericiliyində bank sisteminin stabilliyinin təmin olunması məqsədi ilə depozitlərin sığortalanması və müvafiq fondların yaradılması yolu ilə əmanətlərin qorunması üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Depozitlərin sığortalanması sistemi çox mürəkkəbdir. Lakin bütün hallarda depozitlərin sığortalanmasının əsas məqsədi vətəndaşların banklara inamının gücləndirilməsi və əmanətçilərin maraqlarının qorunmasıdır. Bütün kommersiya bankları Mərkəzi Bankda müxabir hesablar açdırmalıdır, onlar qanuni qaydada depozitlərin sığortalanması, bankların müflisləşmədən sığortalanması, faiz dərəcələri üzrə fərqlərin kompensasiya edilməsi üçün fondlara, eləcə də mütləq ehtiyatlar hesabına köçürmələr həyata keçirilir. Bunun üçün Milli Bankda mütləq ehtiyat fondu və xüsusi ehtiyatlar fondu hesablarına vəsait köçürülür. Həmin ehtiyatlar bankın müflisləşməsi zamanı borcların örtülməsi üçün istifadə olunur. Belə sığorta sistemi bankın stabil fəaliyyətinin qorunması üçün müəyyən təminat verir.

Pul-kredit siyasətində öz səlahiyyətlərini yerinə yetirmək məqsədi ilə MB ölkənin kredit sisteminin ehtiyat fondunu yaradır. Bu fond bank tərəfindən cəlb edilmiş resursların müəyyən hissəsinin ehtiyatda saxlanması yolu ilə yaradılır.

Mütləq ehtiyat rejimi ilk dəfə ABŞ-da tətbiq edilmişdir. Bu ilkin halda risklərin sığortalanması vasitəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Mütləq ehtiyatlar hər bir kommersiya bankının MB hesabına köçürülməsi olacaq əmanətin bir hissəsidir. Bu siyasətin aparılması onunla əlaqədardır, ehtiyatların həcmi və

bank əməliyyatları arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və MB bundan istifadə edərək kommersiya banklarının fəaliyyətinə təsir edir.

Minimal ehtiyatlar ikili təyinatla malikdir. Birincisi, onlar kommersiya banklarının daima likvidlik səviyyəsini təmin edir. İkincisi, onlar pul kütləsinin və kommersiya banklarının kredit ödəmə qabiliyyətinin tənzimlənməsi vasitəsidir. Kredit institutlarının MB mütləq ehtiyatları müəyyən edilmiş normadan artıq ssuda əməliyyatlarını genişləndirə bilər. Əgər dövriyyədə pul kütləsi zəruri tələbatdan çox olarsa onda MB bu vəziyyəti ayırma normativini artırmaqla tənzimləyir. Cəlb edilmiş vəsaitin bir hissəsinin mütləq ehtiyatlara yönəldilməsi onların iki əsas qrupa bölünməsi ilə şərtlənir:

- qeyri mərkəzləşdirilmiş tədavül;
- mərkəzləşdirilmiş tədavül.

MB ehtiyat tələbi normativini müəyyən edərək və nəzərdən keçirərək bu qrupların hər birinin həcmi və dinamikasını tənzimləmək imkanı əldə edir və bununla da kommersiya banklarının cəlb edilmiş vəsaitlərinin quruluşu və həcminə, onların dəyərinə, eləcə də gəlirli aktivlərin həcminə təsir edə bilər. Ehtiyat normasını idarə etməklə MB eyni zamanda kommersiya banklarının gəlirlik səviyyəsinə təsir göstərə bilər (ehtiyatların dəyərini, kredit və depozitlərin həcmi artırılması və ya azalması yolu ilə).

Mütləq ehtiyatlar səviyyəsinə tələbin dəyişməsi ölkənin pul kütləsinə nəzarət vasitəsidir. Tədavülə buraxılan pul kütləsi kommersiya banklarının MB hesablarında toplanmış vəsaitlərinin ümumi məbləindən çox olmamalıdır.

Beləliklə, ehtiyat öhdəliklərinin ümumi həcmi nağd və ehtiyat hesbalarında olan vəsaitlərin cəmindən ibarətdir. Ehtiyat hesbalarındakı vəsaitin bir qisminin nağd pula çevrilməsi ehtiyat öhdəliklərinin ümumi həcmi azaltmır, deməli, bank tərəfindən verilən ssudaların həcminə təsir göstərmir. Lakin mütləq ehtiyatlar səviyyəsinə tələbin nisbətən azalması kredit müəssisələrinin aktivlərinin azalmasına səbəb olur. Qeyd edək ki,

mütləq ehtiyatlar üzrə dərəcə müəyyən edilərkən əmanətlərin növü və müddəti nəzərə alınır.

Mütləq ehtiyatlar sistemi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Birincisi, o kredit siyasətinin tənzimlənməsi metodudur, ikincisi, mütləq ehtiyatlar dondurulmuş vəsait hesab edilmir, çünki zərurət yarandıqda istifadə edilir.

Respublikada minimal ehtiyatların yaradılması sisteminin çatışmazlığı mərkəzləşdirilmiş müxabir və ehtiyat hesablarının, eləcə də MB tərəfindən verilən kreditlər əks olunan hesabların ayrılıqda aparılması ilə xarakterizə olunur. Bu da şaquli əlaqə sxemini mürəkkəbləşdirir, iqtisadi idarəetmə vasitələrinin “təsirini” azaldır. Müxabirləşmə hesabı vasitəsi ilə hesablaşma mexanizminin ciddiliyi onların işinin klirinq rejimini gücləndirir. MB-da yuxarıda göstərilən hesabların vahid ehtiyat – müxabir hesabı kimi birləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu zaman onun kredit qalığının həcmi ehtiyat tələbinin təsdiq olunmuş həcmi ehtiyat tələbinin təsdiq olunmuş normativinə uyğun olmalıdır.

Nəticə

«Kommersiya bankının aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlili» mövzusunda yerinə yetirilmiş tədqiqat aşağıdakı nəticə və təklifləri formalaşdırmağa imkan vermişdir.

Bank fəaliyyəti iqtisadiyyatın, müasir biznesin mühüm tərkib hissəsidir. Banklar ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında böyük rol oynayır, onların yerinə yetirdikləri funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə maliyyə sisteminin stabilliyini, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sferalarının və sahələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin edir.

Kommersiya bankları qeyri müəyyənlik və risk şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Dinamik inkişaf edən bazar münasibətləri şəraitində forma və iqtisadi məzmununa görə yeni hallar və əməliyyatların, müxtəlif növ bank xidmətlərinin yaranması ilə əlaqədar maliyyə resurslarının və bütövlükdə, bank fəaliyyətinin idarə olunması üsulları və metodları mürəkkəbləşir və intensivləşir. Əldə edilmiş müəyyən uğurlara rəğmən ölkənin əksər kommersiya banklarında geri qaytarılmamış kredit məbləqləri xeyli artmış, onların likvidlik və ödəmə qabiliyyəti səviyyəsi azalmışdır.

Bəzi banklar riskli kredit siyasəti həyata keçirdiklərindən əhalinin, investorların, kreditorların və digər hüquqi və fiziki şəxslərin inamını itirmişlər. Verilmiş kreditlərin əksər hissəsinin iqtisadi inkişafa deyil, istehlak kreditlərinə yönəldilməsi kommersiya banklarının fəaliyyətində neqativ meyl kimi dəyərləndirilməlidir. Kommersiya bankları sisteminin gələcək inkişafı bank əməliyyatlarının və xidmətlərinin siyahısının genişləndirilməsi, bankların idarə olunmasının bütün səviyyələrində və müştərilərə xidmət sahəsində xərclərin azaldılması, müştərilər üçün məqbul hesab olunan faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi ilə əlaqələndirilməli və kreditlərin qaytarılmasının təmin olunmasının səmərəli forma və metodlarından geniş istifadə olunmalıdır.

Kommersiya banklarının həm passiv əməliyyatları, həm də aktiv əməliyyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ölkədə mövcud olan digər təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətləri ilə sıx əlaqədardır. Kredit resurslarının başlıca mənbəyi həmin subyektlərin sərbəstləşmiş pul vəsaitləri və yığımları, bu vəsaitlərin yerləşdirilmə istiqamətləri isə onların maliyyə nəticələri baxımından səmərəli fəaliyyətləridir. Digər tərəfdən, bu əməliyyatların vəziyyəti bankların özlərinin də maliyyə dayanıqlılığı ilə əlaqədardır.

Bankların maliyyə dayanıqlılığının və ya etibarlılığının əsas göstəricisi onların xüsusi vəsaitlərinin həcmidir. Bankların kapitallaşma səviyyəsi bütünlükdə bank sisteminin etibarlılığını əks etdirir. Bank kapitalının tənzimlənməsi artıq Qərb standartlarına – Bazel sazişinin prinsiplərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bank kapitalının həcmi yalnız müəyyən edilmiş mütləq göstəricilərlə deyil, bankın məruz qaldığı risk səviyyəsinin nəzərə alınması ilə nisbi göstəricilərlə tənzimlənir. Lakin bir sıra çatışmazlıqlar müasir dövrdə bu prinsiplərin də tam səmərəli olmamasını deməyə əsas verir. Çatışmazlıqlardan tənzimləmə zamanı bazar risklərinin, kapitalın qiymətləndirilməsində konkret bankın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmamasını göstərmək olar. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün inkişaf etmiş ölkələrdə yaxın gələcəkdə tətbiqi planlaşdırılan Bazel-2 sazişi kimi tanınan razılaşmanın prinsiplərindən müəyyən qədər yararlanmaq məqsəduyğundur. Bu prinsiplər bank kapitalının tənzimlənməsində daha liberal meyllərin formalaşması məqsədinə xidmət edir.

Hazırda bankların xüsusi vəsaitlərin formalaşdırılmasının başlıca mənbəyi emissiya əməliyyatları olsa da bu üsul ekstensiv inkişaf gətirir və daxili maliyyə imkanları kifayət etmədikdə tətbiq edilir. Mənfəətin kapitallaşdırılması hesabına artım emissiyaya nisbətən daha çox üstünlüklərə malikdir.

Bank kapitalının formalaşması mənbələrinin şəffaflığının təmin edilməsi digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da zəruri məsələlərdəndir. Bu

mənbələrə nəzarət maliyyə hesabatları məlumatları əsasında mümkün olmadığından bazar məlumatları əsasında həyata keçirilməlidir. Bu cür məlumatlar yalnız təşkilatlanmış bazar olan birja əməliyyatları üzrə əldə edilə bildiyindən bütün əməliyyatların birjaya cəlb edilməsi zəruridir.

Bank sektorunun kapitallaşmasında daxili mənbələrin üstünlük təşkil etməsi müsbət haldır. Hazırda bank sistemində xarici kapital təqribən 11% təşkil edir.

Cəlb edilmiş resurslar bank biznesinin kəmiyyətə daha böyük bazasını təşkil edir və formalaşdırılması bankın xüsusi vəsaitlərinin və aktivlərinin vəziyyətini əks etdirən göstəricilərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu resursların formalaşdırılması mənbəyi kimi daha çox depozit əməliyyatlarına üstünlük verilməlidir. Çünki resursların qeyri-depozit mənbələri depozitlərə nisbətən daha bahadır. Qeyri-depozit resurslarının xüsusi çəkisinin artımı bankın xərclərinin artımına və öz növbəsində kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin artımına təsir göstərən amillərdəndir.

Azərbaycanda depozit əməliyyatlarının genişləndirilməsi hələlik mümkündür, çünki sərbəst vəsaitlər bank sistemi tərəfindən tam cəlb edilməmişdir, pul dövriyyəsinin əsas hissəsini nağd dövriyyə təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə nağdsız dövriyyə ümumi pul dövriyyəsinin əsas hissəsini təşkil etdiyindən pul vəsaitlərinin əsas hissəsi banklarda cəmləşib. Aktiv əməliyyatların genişləndirilməsi üçün çıxış yolu kapitalın artırılması və qeyri-depozit əməliyyatlarının genişləndirilməsidir. Azərbaycanda isə əhalinin əlində potensial depozit resursları mövcuddur. Bu resursların cəlb edilməsi məqsədilə həm xarici ölkələrin təcrübəsindən məlum olan, həm də yerli əmanətçilərin ən müxtəlif tələblərinə uyğun olan depozit hesablarının tətbiqi zəruridir.

Bundan başqa depozit xidmətlərindən istifadəyə əhalinin marağını azaldan bankdankənar amillərin təsirini aradan qaldırmaq lazımdır. İnflyasiya səviyyəsinin zaman-zaman depozitlər üzrə faiz dərəcələrini aşmasına qəti yol verilməməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarına böyük zərurət olduğu bir şəraitdə banklar tərəfindən uzunmüddətli kreditləşmələrin həyata keçirilə bilməsi üçün uzunmüddətli kredit resursları bazası formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə uzunmüddətli depozitlərə müştərilərin marağının artırılması və uzunmüddətli istiqrazların buraxılışının tətbiqi zəruridir. Cəmiyyətin uzunmüddətli qoyuluşlara marağı isə bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığına zəmanət olması ilə təmin edilir. Uzunmüddətli depozit əməliyyatları üzrə daha yüksək faiz dərəcələrinin tətbiqi bu maraqlara müsbət təsir göstərsə də bankların aktiv əməliyyatlarına və öz növbəsində digər makroiqtisadi göstəricilərə mənfi təsir göstərir.

Bank sisteminə depozitlərin cəlb edilməsi yalnız bankların maliyyə dayanıqlılığının artırılması ilə deyil, eyni zamanda cəmiyyətdə buna inam formalaşdırılması ilə mümkündür. Buna isə ictimaiyyətə daha dürüst və detallandırılmış məlumatların çatdırılması ilə nail olmaq mümkündür.

Daha böyük risklərlə xarakterizə edilən bank sisteminə malik olan ölkələr banklara vəsait yerləşdirilməsi marağını bankların depozit əməliyyatları üzrə öhdəliklərinin sığortalanması sisteminin tətbiq edilməsi ilə təmin edirlər. Respublikamızda da belə bir sistemin tətbiqi zəruri sayılır. Azərbaycanda depozitlərin qismən- təqribən 70% sığortalanması məqsəduyğun olardı.

Kommersiya bankları tərəfindən likvidliyin idarə edilməsinin passivlər vasitəsilə həyata keçirilməsinə üstünlük verilir. Çünki bank tərəfindən aktiv əməliyyatlar üzrə hər hansı bir müqavilənin pozulması onun üçün gəlirlərin itgisi ilə yanaşı müştərilərin də itirilməsi ilə nəticələnəcəkdir. Likvidliyin təmin edilməsi məqsədlə vaxtaşırı yaranan resurs çatışmazlığının aradan qaldırılması məqsədlə banklar qeyri-depozit əməliyyatlarına üz tuturlar. Bu əməliyyatların inkişafı üçün çevik pul bazarının formalaşdırılması zəruridir. Bu baxımdan Bakı Banklararası Valyuta Birjası fəaliyyəti əhəmiyyətə malikdir.

Aktiv əməliyyatlardan ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olan kredit əməliyyatları ilə əlqadar başlıca problem borcalanların kredit qabiliyyəti ilə bağlı risklər və onun düzgün qiymətləndirilməsidir. İrihəcmli kreditləşmələr zamanı bu problem daha çox özünü büruzə verir. Qısa və ortamüddətli kreditləşmələr məqsədilə borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi keçmiş dövrün məlumatlarına əsaslandığından qərarların qəbulu üçün tam dəqiq informasiya təminatı yaratmır. Layihə kreditləşmələri məqsədilə kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi isə gələcək dövrün məlumatlarına əsaslandığından realığa daha uyğun nəticələr əldə etməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunu. Bakı. 2004
2. Azərbaycan Respublikasının «Vergilər Məcəlləsi». Bakı. 2000
3. Banklar haqqında AR Qanunu
4. Aleksander D., Britton A., Yorissen A. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə (tərcümənin elmi redaktoru V.M.Quliyev). –Bakı: «İqtisad Universiteti». 2010
5. Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual Əsasları.Bakı, 2010.-284 s.
6. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları (Ali məktəblər üçün dərslik). – Bakı, «Nurlan», 2003.-512 s.
7. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Mahmudov R.İ. Maliyyə vəziyyətinin təhlili. Dərs vəsaiti. – Bakı, 2003.
8. Muslimov S.Y, Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. – Bakı, CBS, 2012.
9. Rzayev Q. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. – Bakı: «Adiloğlu», 2004
10. Абрютинa М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия.– М.: Дело и Сервис, 2000
11. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. – М. Финансы и статистика. 2000.
12. Батракова Л.Г. Экономический анализ деятельности коммерческого банка: Учебник для вузов. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1999. 344
13. Бланк В. Р. Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2011, – 344 с.

14. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. – К.: Ника-Центр, Эльга, 2001
15. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учеб. пособие / Т.Б. Бердникова. – М.: Инфра-М, 2009. – 215 с.
16. Бороздин П.Ю. Ценные бумаги и фондовый рынок: Учебное пособие. –М.: Научно-производственная фирма «Вейл». ч1, ч2. 2000.
17. Бухгалтерский учет: Учебник // И.И.Бочкарева, В.А.Быков/ под ред. Я.В. Соколова.-2-е изд., перераб. И доп.-М.:ТК Велби, изд-во Проспект, 2007.-776 с.
18. Васильева Л. С. Финансовый анализ: учебник / Л. С. Васильева, МВ. Петровская. – М.: КНОССРТ, 2009. – 544 с.
19. Жарковская Е.П. Банковское дело.-2-е изд.,испр.и доп.-М.: Омега-Л.,2004.-440 с.
20. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пососбие. – М. «Бухгалтерский учет», 2003.
21. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Перспектива. 2001
22. Иванов И.В. Анализ надежности банка. – М.: РДЛ. 1999.
23. Панова Г.С. Анализ финансового состояния коммерческого банка. – М.: Финансы и статистика. 2000.
24. Пол А.Самуэльсон, Вилям Д.Нордхаус. Экономика: Пер. с англ.-М.: «Издательство БИНОМ», 1997-800 с.;
25. Пономарев В.А. Анализ балансов капиталистических коммерческих банков. – М.: МФИ. 1996.
26. Садвакасов К.К. Коммерческие банки. Управленческий анализ деятельности . Планирование и контроль. – М.: Издательство «Ось-89», 1998.

27. Черкасов В.Е., Плотичина Л.А. Банковские операции: маркетинг, анализ, расчет. Учебно-практическое пособие. – М.: Метинформ. 2000.
28. Финансовый менеджмент. Под/ред. Е.С.Стойковой – М.:Перспектива. 2003
29. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с. англ./Под ред. Проф. Я.В.Соколова.-М.:Финансы и статистика, 1997.-576с.
30. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. – М.: ИНФРА-М. 2002.
31. Четыркин Е.М. Методы финансовых и коммерческих расчетов. 3-е изд., испр и доп. – М.: Дело ЛТД, 1998.
32. Ширинская Е.Б. Операции коммерческих банков: Российский и зарубежный опыт. – М.: Финансы и статистика. 2000.
33. Цоскин В.М. Современный коммерческий банк. Управление и операции. – М.: Все для вас. 1999.
34. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 456 с.
35. Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ.ред.акад. В.И.Видяпина, акад.Г.П.Журавлевой.-4-е изд.-М.:ИНФРА-М.,2004.-640 с.;

